

**НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КРЕДИТНИХ СПІЛОК
УКРАЇНИ**

Навчально-методичний центр

Серія: Бібліотечка кооператора
за редакцією В.В.Гончаренка

**до 130-річчя української
кредитної кооперації**

№ 1

В.В. Гончаренко

ОСНОВИ ТЕОРІЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ

Київ - 1999

**Кредитна Кооперація
на рубежі тисячоліть:
1999- рік ювілеїв**

*"Кооперативні ідеї, що обіймають найвищі
устремління до правди, розумності, любові,
вимагають ... високого морального розвитку
людей ... і ґрунтовної освіти."*

Микола Баллін /1829-1904/

130 років
Української
Кредитної
Кооперації

60 років Кредитної
Кооперації
Української
Діаспори

5 років Національній
Асоціації Кредитних
Спілок України

Гончаренко В.В. Основи теорії кредитної кооперації. / Срія "Бібліотечка кооператора" за ред. В.В.Гончаренка. - №1 - К.: НАКСУ, 1999. - 52 с.

Автор:

Гончаренко Владислав Васильович - кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Полтавського кооперативного інституту Укоопспілки, член Правління Національної асоціації кредитних спілок України. Має більше 30 наукових публікацій з кооперативної проблематики, в т.ч. науково-практичний посібник "Фінанси кредитних спілок України: положення та процедури" (К.: КІРКСУ, 1996. - 203с.), монографії "Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика" (К.: Наукова думка, 1997. - 240с.) та "Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика)" (К.: Глобус, 1998. - 330с.).

Рецензенти: Жученко В.С. (доктор економічних наук, професор Полтавського державного педагогічного інституту ім. Короленка), Шевченко А.Ф. (доктор економічних наук, професор Полтавського кооперативного інституту Укоопспілки).

Розглядаються теоретичні засади кредитної кооперації. На основі аналізу зарубіжного та українського досвіду розкрито соціально-економічну природу кредитної кооперації як форми фінансової самопомоги населення.

Для працівників і членів кредитних спілок, студентів, викладачів та широкого кола читачів, яких цікавить кооперативна ідея економічної самопомоги населення.

© НАКСУ, 1999.

ЗМІСТ

Передмова Президента Національної асоціації кредитних спілок України	4
I. Кооперативи як неприбуткові організації економічної самопомоги населення.....	5
II. Базові моделі кредитних кооперативів: "сільські каси" Ф.Райфайзена та "народні банки" Г.Шульце-Деліча.....	23
III. Об'єднання кредитних кооперативів та системи кооперативного кредитування.....	39
IV. Афоризми про кооперацію	50

ПЕРЕДМОВА

1999 рік - особливий для кредитних спілок України. Саме в цьому році ми святкуємо зразу три визначних дати в історії українського кредитного руху. Перш за все, це 130-а річниця від дня заснування першого кредитного кооперативу на теренах України. 28 квітня 1869 року Міністерство фінансів Російської імперії затвердило статут Гадяцького ощадно-позичкового товариства, яке 18 серпня того ж року розпочало свою фінансову діяльність. Другою датою є 60-а річниця від дня створення першої кредитної спілки української еміграції. Нею стала спілка "Нова громада", заснована у 1939 році в м.Саскатуні (Канада). Знову ж таки, у червні 1999 року виповнилося 5 років Національній асоціації кредитних спілок України, яка об'єднує сьогодні 83 кредитні спілки з більшості регіонів нашої держави.

З нагоди цих пам'ятних дат було прийнято рішення про випуск серії методичних матеріалів під загальною назвою "Бібліотечка кооператора". Тематика цих матеріалів буде охоплювати широке коло питань, пов'язаних з теорією, історією, зарубіжною та вітчизняною практикою діяльності кредитних спілок та їх об'єднань.

Ми сподіваємось, що наша ініціатива знайде відгук та буде підтримана всіма, хто цікавиться ідеєю кредитної кооперації та вірить в її майбутнє в Україні.

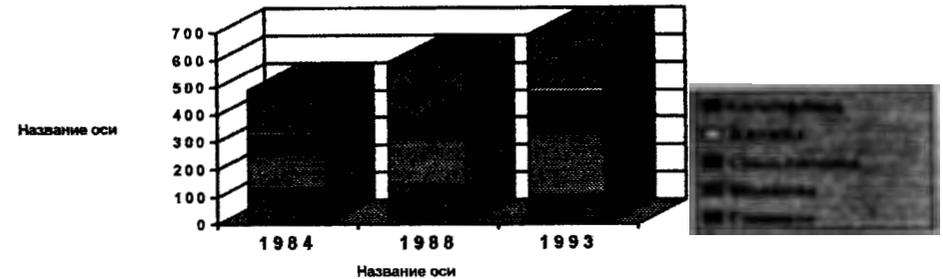
П.Козинець
Президент НАКСУ

I. Кооперативи як неприбуткові організації економічної самопомогі населення.

Кооперативи займають важливе місце в економічних системах більшості країн світу. Кооперативний сектор світового господарства налічує близько 800 тисяч кооперативних організацій понад 120 різновидів¹, які діють в найрізноманітніших сферах і об'єднують понад 765 мільйонів осіб². Виходячи із розрахунку сім'ї в 4 особи - з діяльністю кооперативних організацій пов'язано більш ніж 40% населення нашої планети (Мал.1-3).

Мал.1

Кількість членів кооперативів різних видів (млн.чол) в світі.

Мал.2

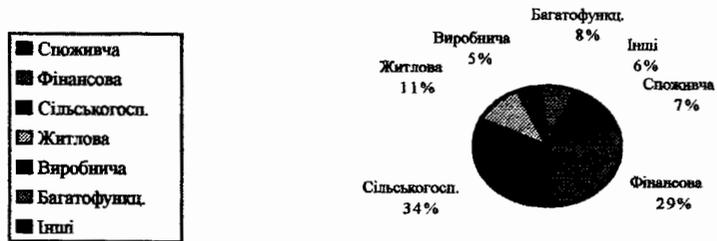
Структура членства в кооперативах різних видів у світі.

¹ Виноградов В.А. Роль кооперации в экономической истории/Кооперация. Место и роль в экономической истории. Реф.сборник ИНИОН АН СССР. М., 1990. стр.9.

² International Co-operative Alliance. Annual Report 1994 /Review of International Co-operation, Vol 87 No.4/1994., Geneva, Switzerland. 1994. стр.2

Питома вага кооперативів різних видів в кооперативному секторі світового господарства³.

В Європейському економічному співтоваристві близько 46% населення є членами кооперативів різних видів, в скандинавських країнах - більше ніж 50%, в США та Японії - біля 30%. Така популярність кооперативних організацій серед широких верств населення в різних країнах світу викликана особливістю їхньої соціально-економічної природи, специфікою кооперативу як форми господарювання та тими перевагами, які дає кооператив людям від членства у ньому.

В Україні - ситуація зовсім інша. Кооперативні форми господарювання до останнього часу знаходились поза увагою законодавців, органів державного управління та місцевого самоврядування. Кооперативна ідея є маловідомою в Україні. Це викликано тим, що за роки радянської влади було втрачено розмаїття форм кооперативних організацій, яке існувало до революції 1917 року. Ті види кооперативів, що залишилися в умовах панування командно-адміністративної системи (споживчі, сільськогосподарські, житлові та ін.) не зберегли своєї кооперативної природи і переродились під впливом існуючих суспільних відносин, прийнявши спотворені форми, далекі у своїй сутності від справжніх кооперативних організацій. З цього приводу один із дослідників кооперативного руху Куриц С.Я. відзначав, що всі ці зміни можна було б кваліфікувати як мутації громадських утворень, тобто надбання стійких змін у громадських структурах, при яких зберігається зовнішній вигляд (назва) і повністю змінюється сутність. Тому, якщо виключити приблизно 4-5 років в 20-х роках, кооператив в нашій країні (мається на увазі СРСР - прим. авт.)

³ Cooperative/Credit Union Dictionary and Reference/Editors Jack and Connie McLanahan. - Published the Cooperative Alumni Association, USA, 1990, p.388.

немає історії, оскільки самої кооперації не існувало майже 65 років, до 1986 року, коли була здійснена друга спроба її відродження⁴.

Відродження кооперативного руху стало одним із стратегічних напрямків "перестройки" М.Горбачова. Але прийнятий в 1988 році Закон СРСР "Про кооперацію" не тільки не відродив істинної природи існуючих видів кооперативних організацій, а й створив умови для нової хвилі виникнення псевдокооперативів, які дискредитували саму ідею кооперативної форми господарювання. З прийняттям цього закону, який не відображав соціально-економічної природи кооперативних організацій, у вигляді так званих "кооперативів" почала відроджуватись підприємницька діяльність. В умовах кооперативної безграмотності суспільства відбулась заміна понять - кооперація почала ототожнюватись з колективним підприємництвом. З приводу цього відомий американський економіст українського походження В.Терещенко відзначав, що складається враження, що автори (мається на увазі Закон СРСР "Про кооперацію" - прим. авт.) не тільки попередньо не вивчили історію світової кооперації, а й проігнорували досвід вітчизняних кооперативів минулих часів... Великий філософ Декарт не дарма говорив: чітко визначайте слова і ви звільните світ від половини непорозуміння. Так ось, автори закону чітко не визначили що таке "кооператив", тому й виникло "непорозуміння". В законі - повна мішанина понять кооперативу, колективного підприємства та співпраці в широкому значенні цього слова. Кооперативами в усьому світі прийнято вважати тільки ті організації, які побудовані на специфічних організаційно-управлінських принципах... Звичайно, у вас є право "видумувати і пробувати", впроваджуючи власне поняття кооперативу, яке відрізняється від прийнятого в усьому світі майже 150 років...⁵

В концепцію Закону колишнього СРСР "Про кооперацію" (який і по сьогоднішній день діє на території України, бо Верховна Рада України в лютому 1992 року порахувала недоцільним прийняття власного кооперативного закону) була закладена принципова теоретична помилка - ототожнення кооперативної діяльності з колективним підприємництвом. "Радянські кооперативи" періоду "перебудови" за своєю сутністю не були кооперативами. Їхня діяльність не базувалась на кооперативних принципах, які вирізняють кооператив від інших форм господарювання в усьому світі.

Господарське законодавство більшості країн світу визнає кооперативами лише ті організації, які не мають на меті отримання прибутку, а створюються для задоволення виробничих або споживчих потреб членів кооперативу або їхніх індивідуальних господарств і діють на основі певних організаційних та економічних принципів. Наприклад, кооператив у США - це добровільна організація,

⁴ Куриц С.Я. Будет ли в нашей стране третье пришествие кооперации?// Кооперация.Место и роль в экономической истории. Реф.сборник ИНИОН АН СССР. М., 1990. стор.100.

⁵Терещенко В. Камни преткновения.//Литературная газета, 1989. N15.

члени якої на основі спільної власності забезпечують себе необхідними послугами⁶. Так, кооперативи фермерів визначаються законодавством як товариства, метою яких є не отримання прибутку, а покращення економічного стану фермерів шляхом організації колективної діяльності зі збуту їхньої продукції, виробничого постачання та обслуговування господарств, надання їм різноманітних послуг⁷. В Італії кооперативами вважаються товариства із змінним капіталом, які ставлять собі за мету сприяння задоволенню економічних, соціальних та культурних потреб своїх членів шляхом економічної діяльності, в якій члени кооперативу приймають участь як споживачі відповідних благ чи послуг, або отримують роботу, блага чи послуги, безпосередньо ними вироблені⁸. При цьому, в Цивільному кодексі Італії підкреслюється, що основною метою кооперативу повина бути взаємодопомога і кооператив має надавати безпосередньо своїм членам блага, послуги чи місце роботи на вигідніших умовах, ніж це міг би дати вільний ринок⁹. В Швеції термін "кооператив" звичайно відноситься до підприємства, яке засновано на спільних діях з метою самопомоги¹⁰. В Німеччині кооперативом вважається підприємство, метою якого є не отримання прибутку, а взаємна допомога його членів¹¹. У Франції кооперативом вважається особлива форма об'єднання людей на основі цивільного права, яке має перемінні членство та капітал, і без прагнення до прибутку ставить собі за мету стати посередником для своїх членів в здійсненні певних економічних функцій, спрямованих на задоволення їхніх потреб¹².

Один із видатних американських дослідників сучасного кооперативного руху проф. Марвін А. Шаарс у своєму визначенні кооперативу¹³ підкреслює, що це підприємство, що перебуває у добровільній власності його членів-клієнтів, яке здійснює свою діяльність в їхніх інтересах та їхніми зусиллями на неприбутковій основі.

У документах Міжнародного кооперативного альянсу (ICA)¹⁴, - всесвітньої організації кооператорів, яка об'єднує 9 міжнародних та 226 національних організацій (асоціацій, спілок, ліг, об'єднань та ін.) кооперативів із 101 країни світу¹⁵, - відзначається, що будь-яка асоціація фізичних або юридичних осіб, незалежно від її правового статусу, буде

⁶ Коньгин А.А. Фермерское хозяйство США. - М.: Агропромиздат, 1989. стор.152.

⁷ Мартынов В.Д. Фермерская кооперация. -М.: Знание (Серия "Экономика"№1), 1990. стор.29

⁸ Наумов В.К. Кооперация в Италии. - М.: Международные отношения, 1989. стор.154.

⁹ Там само, стор.140.

¹⁰ Волков А.М. Швеция: социально-экономическая модель. - М.: Мысль, 1991. стор.28

¹¹ Енгстлер П. Рыночная экономика для начинающих бизнесменов./ Пер. с нем. Л.Логвиненко. - К.: Вжк, 1992. стор.112.

¹² Темирбулатов А.О. Основы кооперативного строительства/ Учеб.пособие. - М.: МКИ, 1991. стор.47.

¹³ Марвин А.Шаарс Кооперативы: принципы и практика/ VOCA. Пер. с англ. -М., 1989. стор.11

¹⁴ Крашенинников А.И. Международный кооперативный альянс. - М.: Экономика, 1980. стор.193

¹⁵ International Co-operative Alliance. Annual Report 1994 /Review of International Co-operation, Vol 87 No.4/1994., Geneva, Switzerland. 1994. стор.2

визнаною кооперативним товариством при умові, що вона ставить собі за мету покращення економічного та соціального становища своїх членів шляхом використання підприємства, заснованого на взаємній допомозі, і що вона відповідає наступним кооперативним принципам:

1. Членство в кооперативному товаристві має бути добровільним та доступним без штучних обмежень чи будь-якої дискримінації за соціальними, політичними, расовими чи релігійними ознаками для всіх осіб, які можуть користуватись послугами цього товариства і згодні нести відповідальність, пов'язану із членством.

2. Кооперативні товариства є демократичними організаціями. Їхньою діяльністю мають керувати особи, вибрані чи призначені членами та їм підзвітні. Члени первинних кооперативів мають мати рівні права при голосуванні (один член - один голос) та участі у прийнятті рішень щодо діяльності їх товариства. В кооперативних організаціях, які не є первинними кооперативними товариствами (спілки, об'єднання, асоціації та ін. - прим. авт.), керівництво здійснюється на демократичній основі в прийнятній формі.

3. Процент на пайовий капітал, якщо такий нараховується, має бути обмеженим.

4. Економічні результати, які виникають у процесі діяльності товариства, належать його членам та мають розподілятися таким чином, щоб виключити можливість збагачення одного члена за рахунок іншого. Це може бути здійснено за рішенням членів у наступному порядку:

- шляхом відрахувань на розширення діяльності кооперативу;
- шляхом відрахувань на суспільні та колективні потреби;
- шляхом розподілу серед членів пропорційно до їх участі в діяльності товариства (як правило, пропорційно користуванню послугами кооперативу - прим. авт.)

5. Кооперативи повинні виділяти кошти на освіту своїх членів, керівників та працівників кооперативу, а також просвіту всього населення, роз'яснюючи всім принципи та методи діяльності кооперації, її економічні та соціальні аспекти.

6. Всі кооперативні організації з метою кращого обслуговування своїх членів, повинні активно співпрацювати, використовуючи всі практичні можливості, з другими кооперативними організаціями на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Наведені вище ознаки кооперативу дають підстави розглядати його як специфічну форму господарювання. З однієї сторони, кооператив є громадською організацією з демократичним управлінням та самоврядуванням, створеною громадянами для взаємодопомоги, соціального та економічного самозахисту в умовах ринкової економіки. З іншої сторони, кооператив - це господарюючий суб'єкт, який діє на ринку та конкурує з іншими суб'єктами господарської діяльності. Але на відміну від

них, господарська діяльність кооперативів в країнах з ринковою економікою спрямована на обслуговування своїх членів (іншими словами - користувачами послуг, що надає кооператив є його члени, а не сторонні особи). Якщо люди створюють організацію для надання послуг іншим особам, що не є членами цього об'єднання, така діяльність не вважається кооперативною, а класифікується як колективне підприємництво.

Таким чином, в ринковій економіці існує два принципово відмінних один від одного типи господарських організацій, які створюються для проведення господарської діяльності відповідного напрямку. Підприємницька діяльність здійснюється за допомогою різних організаційних форм бізнесу і спрямована на отримання та розподіл між власниками прибутку від надання послуг клієнтам, які, як правило, не є власниками цієї організації. Кооперативна діяльність здійснюється кооперативами (кооперативними товариствами, спілками) і спрямована на задоволення потреб власників кооперативу. Метою діяльності кооперативу є не отримання прибутку, а надання дешевших та якісніших послуг своїм членам і скорочення їхніх витрат на споживчі чи бізнесові потреби.

Історично кооперативи виникли як форма взаємодопомоги людей в найрізноманітніших сферах. Уільям Кінг - один із засновників кооперативного руху підкреслював, що кооператив має на меті дати людям можливість уникати певних негараздів, які б вони мали, діючи по-одиноці, та отримувати переваги, яких неможливо досягти при індивідуальних діях¹⁶. В кооперативів всього світу і до сьогоднішнього дня існує гасло "Допомагаючи комусь - допомагаєш собі", яке Г.-Г.Мюнкнер¹⁷ трактує як кооперативний принцип самодопомоги через взаємодопомогу.

Дійсно, в основі кооперативної діяльності лежить кооперація та переваги, які отримують люди від об'єднання:

- у товариства з'являються можливості, яких немає в окремих його членів;
- зменшуються витрати часу для досягнення певного ефекту за рахунок розділення, спеціалізації та комбінування праці;
- з'являється можливість зменшувати витрати коштів за рахунок спільного придбання товарів та використання засобів виробництва, об'єднання коштів для виконання спільних завдань та ін.

Об'єднання людей, їх кооперація - це самостійна продуктивна сила, яка, по-суті, є безкоштовною. Кооперативи створюються людьми з метою використання цієї продуктивної сили, закладеної в об'єднанні, особливо в тій частині, яка дозволяє збільшувати можливості та економити кошти.

Зрозуміло, що ставлячи за мету діяльності збільшення можливостей та скорочення витрат своїх членів, кооператив як форма

господарювання суттєво відрізняється від різноманітних форм підприємництва, які мають на меті отримання прибутку (доходу). Адже дохід та витрати є принципово відмінними економічними категоріями: дохід (та прибуток, як похідна від доходу) - це отримання "чужих" грошей, витрати - це обмін "своїх" грошей на певні блага.

Об'єднання людей, які прагнуть забезпечити себе однаковими товарами чи послугами дозволяє їм скоротити витрати за рахунок спільних дій та концентрації коштів. Скорочення витрат рівнозначно (але не тотожно!) отриманню додаткових доходів. Кооператив - і є тією організаційною формою кооперації, яка створюється людьми для скорочення своїх витрат. Тому кооперативна та підприємницька діяльність принципово відрізняються одна від одної.

В зв'язку з тим, що всі витрати умовно поділяються на дві великі групи - споживчі (витрати людей на споживчі потреби) та виробничі (витрати підприємців, пов'язані із здійсненням підприємницької діяльності), можна виділити два типи кооперативних організацій - кооперативи споживачів та кооперативи підприємців. Перші - є об'єднаннями людей з метою забезпечення власних споживчих потреб у необхідних товарах чи послугах за нижчими цінами, чим пропонують суб'єкти підприємницької діяльності. З цією метою кооперативи споживачів здійснюють господарську діяльність по гуртовій закупівлі у безпосередніх виробників чи оптовиків необхідних своїм членам товарів (робіт, послуг) за гуртовими цінами, які, як правило, значно нижчі роздрібних, або організують виробництво цих товарів (робіт, послуг) для своїх членів. До кооперативів споживачів можна віднести споживчі, житлові, енергетичні та інші кооперативи.

Кооперативи підприємців створюються для надання допомоги своїм членам у веденні підприємницької діяльності та зменшення витрат на окремих її стадіях (отримання кредиту, пошуку товару, купівлі товару та матеріалів, транспортування, страхування, продажу та ін.). До них відносяться кооперативи фермерів, власників таксі, дрібних торгівців, ремісників та інші.

В кооперативній літературі зустрічається багато різних підходів щодо класифікації кооперативних організацій. Найрозповсюдженішою можна вважати класифікацію за функціональною ознакою, якої дотримуються багато зарубіжних дослідників. Проф. Марвін Шаарс¹⁸ (США) виділяє виробничі, переробні, збутові, закупівельні та обслуговуючі кооперативи.

Виробничі кооперативи. Знаходяться у власності працівників, які одночасно є власними роботодавцями. Роберт Оуен, Шарль Фурье, Джон Стюарт та інші соціалісти-утопісти пропонували цю форму як основу майбутньої організації суспільного виробництва. Час показав, що ця

¹⁶ Пажитнов К.А. История кооперативной мысли. - Петроград, 1918. стор.12

¹⁷ Munkner H.-H. Co-operative Principles and Co-operative Law. - Bonn, Germany, 1986. стор.42

¹⁸ Марвин А.Шаарс Кооперативы: принципы и практика/ VOCA. Пер. с англ. -М., 1989. стор.21

форма не виправдала надії, які на неї покладались і виробнича кооперація сьогодні є найменш розповсюдженим видом кооперативних організацій.

Переробні кооперативи. Основною їхньої діяльності є переробка продуктів, вироблених в приватних господарствах своїх членів та перетворення їх із сировини у кінцевий продукт чи напівфабрикат, який після цього повертається власникам, пропорційно до кількості наданої сировини. В окремих випадках переробні кооперативи можуть виконувати збутові функції. Найбільш розповсюдженою формою є кооперативні переробні заводи (сироварні, маслوبيйки, олійниці, мельниці, худобозабійні пункти, бавовноочисні фабрики та ін.).

Збутові кооперативи. Забезпечують збут виробленої у приватних господарствах своїх членів продукції. Можуть здійснювати комплексне обслуговування збуту або виконувати специфічні збутові операції. Найширшого розповсюдження набули серед фермерів. Одні збутові кооперативи приймають, сортують, упаковують, наклеюють етикетки, присвоюють товарний знак, зберігають, рекламують, продають продукцію своїх членів. Інші - можуть безпосередньо не займатись продукцією, а лише вести переговори та укладати угоди з покупцями на біржі. Треті - можуть здійснювати лише посередницькі послуги, роздрібну торгівлю чи інші збутові функції.

Закупівельні кооперативи. Закуповують своїм членам необхідні товари. Найрозповсюдженішими серед них є:

- кооперативи, що здійснюють закупівлю засобів виробництва для своїх членів- фермерів, рибалок та інших виробників;
- споживчі кооперативи, які закуповують гуртові партії споживчих товарів та продають їх своїм членам-споживачам за якомога нижчими цінами;
- закупівельні асоціації торгівців, які закуповують великі партії товарів за гуртовою ціною для їх подальшого розподілу серед членів, що використовують ці товари для ведення свого бізнесу в сфері роздрібно торгівлі.

Обслуговуючі кооперативи. Надають найрізноманітніші послуги своїм членам, що не пов'язані з товарними операціями. Поділяються за характером послуг та видами користувачів.

Кооперативи фермерів:

- кооперативні фермерські фінансово-кредитні товариства та кооперативні банки;
- страхові кооперативи;
- зрошувальні кооперативи;
- кооперативи з електрифікації, телефонізації сільської місцевості;
- транспортні кооперативи;
- кооперативи з розведення племінної худоби;
- інші обслуговуючі кооперативи фермерів (залежно від потреб фермерів);

Кооперативи міських мешканців:

- житлові кооперативи;
- кредитні спілки;
- інші міські кооперативи;

Кооперативи різних прошарків населення:

- медичні та фармацевтичні;
- кооперативи власників автомобілів;
- кооперативні дитячі садки;
- кооперативи ритуальних послуг;
- юридичні та консультаційні кооперативи;
- кооперативи з надання інших послуг.

Кооперативи підприємців:

- кооперативи із збору та розповсюдження інформації;
- кооперативні клірингові об'єднання з обслуговування фінансових кооперативів;
- кооперативні агенства з лістингу для торгівців нерухомістю;
- кооперативні кредитні бюро для торгівельних фірм;
- кооперативні агенства з доставки;
- інші кооперативи підприємців.

Як бачимо, в розвинутій ринковій економіці існує велика кількість видів кооперативних організацій, які діють в найрізноманітніших сферах. Вони можуть створюватись у будь-якій сфері, де ведеться чи може вестись бізнес, бо кооператив - це форма господарювання, що направлена на забезпечення своїх членів такими ж товарами чи послугами, які пропонуються підприємцями, але на кращих умовах. **Кооператив - це форма самозабезпечення товарами чи послугами.** Тому всі всі кооперативи, незалежно від того, ким вони створені, - споживачами чи підприємцями, - мають спільну рису: **їх метою є не отримання прибутку, а економія коштів своїх членів, надання їм більш якісних послуг на кращих умовах.** Тому існування кооперативу не втрачає сенсу навіть в тому випадку, якщо його доходи не перевищуватимуть витрат і послуги будуть надаватись по собівартості (при таких умовах існування будь-яких форм господарювання підприємницького напрямку втрачає сенс). Якщо в результаті перевищення доходів над витратами виникає прибуток (хоч застосування цього терміну стосовно кооперативів, на нашу думку, не є правильним, бо навряд чи можна вважати прибутком кооперативу кошти, отримані від членів-власників, які скористались його послугами), він за спільним рішенням членів кооперативу спрямовується на колективні потреби, розвиток кооперативу або розподіляється між членами пропорційно їхній участі в діяльності кооперативу (як правило, пропорційно до обсягів користування послугами).

Кооператив, на перший погляд, мало чим відрізняється від інших господарських організацій. Але ця схожість лише зовнішня. Кооперативні

організації мають принципово іншу, неприбуткову демократичну природу. Щоб зрозуміти особливість кооперативної форми господарювання, необхідно розглянути кооператив з трьох точок зору - організаційної, економічної та соціальної.

Організаційна сторона кооперативних організацій характеризує їх структуру та взаємозв'язки як форми об'єднання людей. З цієї точки зору кооператив є об'єднанням громадян з метою ведення господарської діяльності, яке базується на принципах:

- **добровільного вступу** до цього об'єднання *та виходу* з нього у будь-який момент, незалежно від часу його створення. В зв'язку з цим кількість членів об'єднання не є фіксованою та може коливатись.
- **доступності членства**. Будь-яка людина, яка відповідає вимогам до членства, що закріплені у статуті об'єднання, має право стати членом цього об'єднання.
- **демократичного самоуправління**. Вищим органом об'єднання є Загальні збори, які вибирають статутні органи управління: Правління, Наглядний та інші комітети, які щорічно звітують зборам про виконану роботу. Загальні збори вирішують будь-які питання стосовно діяльності об'єднання.
- **рівноправності членів**. Всі члени, незалежно від суми їхнього матеріального чи трудового внеску та часу вступу до об'єднання, мають рівні права в управлінні та користуванні послугами та результатами діяльності об'єднання. Кожен з них має право одного голосу на Загальних зборах.
- **управління об'єднанням особами, а не капіталами**. Особиста участь членів в управлінні здійснюється через: винесення питань на розгляд Загальних зборів; прийняття участі в обговоренні винесених питань; реалізації можливості голосування за те, чи інше рішення. Участь членів в управлінні залежить від їх бажання, а не розміру вкладеного в діяльність об'єднання капіталу (суми внесків). Право одного голосу кожного члена об'єднання, який, як правило, не може передаватись іншим особам та не залежить від суми вкладених в об'єднання внесків, визначає рівноправну можливість впливу окремих осіб на прийняття рішень в кооперативі. Ця можливість залежить від кількості прихильників, а не суми вкладених в кооператив коштів.

Економічна сторона кооперативів визначає особливості механізму їх господарської діяльності і характеризується наступними положеннями:

- **власниками** кооперативу є *всі його члени, які одночасно виступають і єдиними споживачами його товарів чи послуг*.
- **господарська діяльність** кооперативу *ведеться з метою самозабезпечення необхідними товарами чи послугами членів*

кооперативу. З цією метою кооператив закупає для своїх членів необхідні товари (послуги), або організовує їхнє виробництво (надання);

- **самозабезпечення** товарами та послугами дозволяє членам кооперативу отримувати необхідні товари (послуги) *за нижчими цінами та кращої якості*.
- **господарська діяльність кооперативу має неприбутковий характер**. Товари та послуги надаються членам за собівартістю. За рішенням членів, обслуговування може здійснюватись за цінами та розцінками, вищими від собівартості. В цьому випадку, у визначеному загальними зборами порядку, надлишок використовується на колективні потреби членів, на поповнення коштів кооперативу або повертається членам відповідно до їхньої участі в отриманні кооперативом цих коштів.
- необхідні для ведення господарської діяльності **кошти формуються за рахунок внесків членів**. За загальним рішенням, на ведення діяльності може додатково спрямовуватись частина коштів, отриманих від обслуговування членів кооперативу.
- при виході з кооперативу члену повертаються його внески.

Соціальна сторона кооперативних організацій визначає їхнє місце в системі суспільних відносин та соціальне значення. З цієї точки зору кооперативи є:

- альтернативним отриманню додаткових доходів засобом підняття життєвого рівня населення через скорочення витрат;
- організаціями взаємодопомоги громадян;
- формою економічного самозахисту населення в умовах ринку;
- засобом активізації громадського життя, розповсюдження ідеї взаємодопомоги та кооперації, розвитку освіти, просвіти широких верств населення в сфері економіки та демократії.

У зв'язку із надзвичайно важливим економічним та соціальним значенням кооперативів, як форми взаємодопомоги та самозахисту громадян в умовах ринку, більшість країн світу¹⁹ проводить активну державну політику підтримки кооперативного руху. Основними формами цієї підтримки є пільги в оподаткуванні (в багатьох країнах кооперативи взагалі не оподатковуються), надання державних субсидій (в Італії, наприклад, кооперативи отримують від держави певні кошти на свій розвиток, на пропаганду кооперативних принципів, організацію курсів та підготовку керівників²⁰) та державних кредитів під низькі відсотки (в Швеції та багатьох інших країнах за допомогою державної підтримки здійснювалось становлення сільськогосподарської, кредитної та житлової кооперації²¹).

¹⁹ Мартынов В.Д. Фермерская кооперация. -М.: Знание (Серия "Экономика"№1), 1990. стор.41.

²⁰ Наумов В.К. Кооперация в Италии. - М.: Международные отношения, 1989. стор.157.

²¹ Кооперативы по производству товаров и оказанию услуг./Справ.пособие. Ред. кол. Абова Т.Е., Горский И.В. и др. -М.:Экономика,1991. стор.213.

Таким чином, кооператив в ринковій економіці - це неприбуткова громадсько-господарська організація економічного самозахисту населення, яка діє на основі специфічних кооперативних принципів і має на меті не отримання прибутку, а надання послуг своїм членам з метою скорочення їхніх витрат на споживчі чи виробничі потреби та отримання ними додаткових економічних можливостей.

Фундаментальні кооперативні принципи (Мал. 4) можна сформулювати наступним чином:

Загальний кооперативний принцип: Соціальна, організаційна та економічна справедливість. Цей принцип знаходить своє відображення в соціальному спрямуванні, організаційній структурі та економічному механізмі діяльності кооперативів.

Соціальні принципи кооперативу: Самодопомога та економічний самозахист шляхом взаємодопомоги базованій на солідарності. Кооперативи створюються мало- та середньозабезпеченими верствами населення, які потребують економічного захисту та допомоги і самостійно організують їх на основі взаємодопомоги через кооперативну форму господарювання. Тому, традиційний кооперативний принцип обмеження дивідендів на паї є не економічним, як це здається на перший погляд, а соціальним, як і принцип формування колективних фондів кооперативу. Просвітня робота ведеться кооперативом для пропаганди своїх принципів, донесення кооперативної ідеї до широких верств населення.

Організаційні принципи кооперативу: Демократичне самоуправління, рівноправ'я, доступність, добровільність. Кооперативи - це добровільні, незалежні, демократичні, відкриті організації, де всі члени мають рівні права, обов'язки та відповідальність. Традиційний кооперативний принцип "один член - один голос" фіксує рівноправ'я членів у прийнятті рішень, а принцип "відкритих дверей" - доступність та добровільність членства. Самоуправління кооперативу базується на його незалежності.

Економічні принципи кооперативу: Самозабезпечення та скорочення витрат. Люди створюють кооперативи для самозабезпечення якіснішими та дешевшими товарами і послугами. Члени кооперативів є їх власниками і користувачами (клієнтами). Кооперативи створюються не для отримання прибутку, а для скорочення витрат своїх членів та надання їм послуг на вигідніших умовах. Тому кооперативи є неприбутковими організаціями.

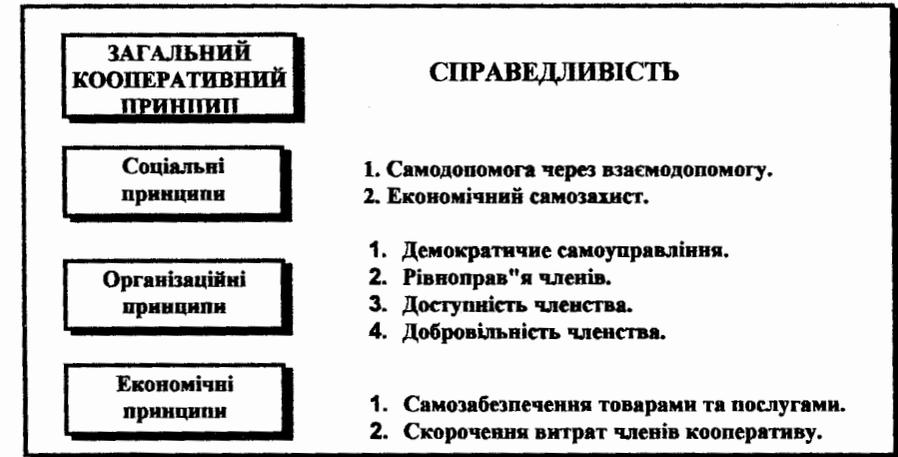
Ці фундаментальні кооперативні принципи визначають специфіку кооперативних форм господарювання і певну практику їх діяльності. Наприклад, принцип самозабезпечення товарами та послугами визначає тотожність власників та клієнтів кооперативу, принцип скорочення витрат -

неприбутковий характер діяльності та розподіл доходів кооперативу пропорційно до користування його послугами (повернення "перебраних" із члена коштів) і т.д.

Таким чином, діяльність на основі кооперативних принципів визначає специфіку кооперативу, як форми господарювання. Ці принципи яскраво показують, що кооператив має подвійну природу. З однієї сторони - це громадська організація, з іншої - це форма господарювання (підприємство).

Мал. 4

Фундаментальні кооперативні принципи

Як громадська організація кооператив має наступні ознаки:

1. Кооператив створюється "знизу" з ініціативи самих громадян. Він є автономною, незалежною, самостійною організацією.
2. Кооператив має на меті задоволення потреб та захист економічних та соціальних інтересів своїх членів. Головною метою кооперативу є покращення умов життя та праці, матеріального й духовного благополуччя своїх членів.
3. Кооператив є організацією самопомоги для бідних та середніх прошарків населення. Кооператив не орієнтується на отримання чиеїсь допомоги, а опирається на власні можливості та взаємодопомогу своїх членів.
4. Членство в кооперативі є добровільним та доступним для всіх, хто відповідає вимогам до членства та готовий взяти на себе відповідальність, пов'язану з членством. У зв'язку з цим, кооператив не має фіксованого членства і кількість членів не є постійною величиною.
5. Членство в кооперативі має особистий характер і не може бути переданим іншим особам чи у спадок. Прийняття в члени здійснюється

на підставі особистої заяви в порядку, передбаченому статутом. Членові видається іменна членська книжка і він реєструється в документах кооперативу (списках, реєстрах, картках тощо).

6. **Управління в кооперативі здійснюється на демократичних засадах.** Всі члени мають рівні права у прийнятті рішень. Як в усіх громадських організаціях, в кооперативі дотримується принцип "Один член - один голос".
7. **Кооператив діє на принципах самоврядування.** Вищим органом кооперативу є загальні збори. Члени самостійно обирають органи управління, які є підзвітними загальним зборам і керують діяльністю кооперативу, як правило, на громадських засадах.
8. **Власність кооперативу є колективною.** Вона належить кооперативу, як юридичній особі, а звідси - всім членам кооперативу. Але кожен окремий член кооперативу, як правило, не має визначеної частки у колективній власності і не може претендувати на будь-яку її частину. Власність кооперативу формується за рахунок членських внесків й інших надходжень, передбачених статутом та не заборонених діючим законодавством і використовується на спільні потреби всіх членів кооперативу за їх колективним рішенням.

Як форма господарювання (підприємство) кооператив має наступні ознаки:

1. **Кооператив здійснює діяльність у певній господарській сфері.** Кооператив організовує надання послуг або здійснює закупівлю чи виробництво необхідних своїм членам товарів. Кооперативи можуть створюватись для ведення діяльності в будь-якій сфері, де можливе ведення підприємницької діяльності.
2. **Члени кооперативу є одночасно його власниками і клієнтами.** Кооператив створюється членами для самозабезпечення необхідними товарами та послугами. Кооператив не має своїх власних економічних інтересів. Його інтереси - це інтереси його членів. Кооперативи, як правило, не надають послуг особам, що не є їхніми членами.
3. **Господарська діяльність кооперативу є неприбутковою за своєю природою.** Метою діяльності кооперативу є не отримання прибутку, а задоволення потреб своїх членів у товарах та послугах. **Неприбутковість кооперативу визначається наступними ознаками:**
  - кооператив засновується членами з метою самозабезпечення товарами чи послугами, а не для отримання прибутку від обслуговування сторонніх осіб;
  - кооператив надає послуги лише своїм членам, які одночасно є його рівноправними власниками та користувачами (клієнтами);
  - кооператив прагне скоротити витрати своїх членів, а не отримати дохід від їх обслуговування;

- кошти, які отримує кооператив від своєї діяльності (плата за послуги товариства) надходять від членів та розподіляються між членами товариства за їх взаємною згодою;
  - діяльність кооперативу не втрачає сенсу при обслуговуванні за собівартістю.
4. **Плата за послуги кооперативу.** Члени кооперативу самостійно встановлюють розмір плати за користування його послугами. Кооператив прагне до надання послуг за найнижчими цінами та розцінками (на рівні собівартості). Але з метою забезпечення фінансової стабільності та поповнення обігових коштів кооперативу, члени можуть прийняти рішення про отримання від товариства послуг за цінами та розцінками, які є вищими собівартості. В цьому випадку кошти, що надходять кооперативу від членів понад собівартість отриманих товарів чи послуг не можна вважати прибутком кооперативу. Вони мають природу внесків і фактично є цільовими внесками членів на розвиток товариства, які вносяться та використовуються членами за взаємною домовленістю в порядку, передбаченому статутом чи загальними зборами. Як правило, ці кошти повертаються членам пропорційно до користування послугами кооперативу.
  5. **Питання оподаткування.** Всі кошти кооператив отримує від своїх членів, які є його власниками. Чи можна вважати прибутком кошти отримані від власників? Однозначно - ні. Щоб уникнути непорозумінь з цього приводу конгрес Міжнародного кооперативного альянсу, який відбувся в 1969 році в Гамбурзі замінив термін "прибуток" на більш правильний для кооперативів термін - "економічні результати"²². Дійсно, кошти отримуються кооперативом від надання послуг своїм членам-власникам, тому, їх можна розглядати як певний внесок цих членів на забезпечення діяльності кооперативу (оплати залучених коштів, компенсацію витрат, формування резервів та колективних фондів та ін.). У зв'язку з цим, в кооперативі немає отримання та розподілу прибутку, а є тимчасове фінансування кооперативу та повернення коштів членам, які скористались послугами кооперативу чи спрямування їх на спільні потреби за взаємною згодою членів. Якщо члени кооперативу хочуть направити частину коштів на колективні потреби (потреби кооперативу) - це їхнє право як власників цих коштів. У зв'язку з цим, в багатьох країнах світу кооперативи не обкладаються податком на прибуток (дохід) та звільняються від державних та місцевих податків і зборів.
  6. **Власність в кооперативі.** Власність у кооперативі виступає у двох формах: колективній власності товариства та приватній власності членів. Власність кооперативу, як юридичної особи, є колективною. Об'єктом права колективної власності є придбане кооперативом рухоме та

²² Право власності в споживчій кооперації України/За ред. В.І.Семчика.- К.: Інститут держави і права НАН України, - 1996. с.34-35.

нерухоме майно; пайові внески членів; кошти, отримані в процесі діяльності товариства; кошти неперсоніфікованих (колективних) фондів (резервного та ін.), в яких не визначена частка кожного члена та які формуються за рахунок вступних та інших обов'язкових внесків та надходжень від діяльності товариства. Суб'єктами права колективної власності є всі члени товариства, які самостійно встановлюють порядок формування та використання об'єктів колективної власності.

Приватною власністю членів є передані кооперативу на певних умовах грошові кошти та матеріальні цінності, цільові та інші внески до персоніфікованих (дольових) фондів, у яких визначено частку кожного члена товариства. Ці внески передаються членами в користування або оперативне управління кооперативу на встановлених умовах.

7. **Внески членів та фонди кооперативу.** Внески членів є основним фінансовим джерелом діяльності кооперативу. Вони можуть бути: матеріальними чи грошовими; обов'язковими чи додатковими; разовими чи періодичними; такими, що повертаються чи не повертаються; встановленої чи довільної величини, а також можуть мати інші умови. Види та розміри внесків, порядок, умови внесення та напрямки використання самостійно визначаються кооперативом. Всі внески членів поділяються на три основні групи: вступні, пайові та цільові. **Вступний внесок** вноситься лише у грошовій формі, сплачується одноразово при вступі до товариства, а при виході з нього не повертається. Вступні внески переходять у власність кооперативу та використовуються на проведення організаційних заходів по його створенню та реєстрації, а також направляються на формування колективних фондів кооперативу (особливо резервів). **Пайові внески** можуть вноситись у грошовій або матеріальній формі та використовуються на здійснення кооперативом статутної діяльності. Пайові внески можуть бути обов'язковими і додатковими. **Обов'язковий пайовий внесок (обов'язковий пай)** є умовою членства і вноситься одноразово або частками до досягнення встановленої величини. Він повертається члену лише при вибутті із товариства. **Додаткові пайові внески** можуть вноситись за бажанням члена та повертатись на встановлених у кооперативі умовах. Кооператив може встановити обмеження щодо кількості додаткових пайових внесків, які може мати один член товариства. Сума паїв, скоригована на термін, протягом якого вони використовувались кооперативом, може визначати частку члена в майні при його ліквідації. **Цільові внески** вносяться у грошовій або матеріальній формі на умовах та в порядку, визначеному кооперативом. Кошти цільових внесків можуть повністю або частково повертатись членам, направлятись на здійснення статутної діяльності чи потреби кооперативу. За користування пайовими та цільовими внесками своїх членів кооператив може встановити плату (нараховувати на них відсотки чи дивіденди). Облік внесків ведеться на особових рахунках та дублюється записом у членській книжці. Кооператив може створювати різноманітні цільові фонди, самостійно визначивши їх перелік, порядок формування та використання. Всі фонди в кооперативі діляться на **персоніфіковані (дольові)** та **неперсоніфіковані**

(колективні). До персоніфікованих належить пайовий та інші фонди, в яких визначена індивідуальна частка кожного члена в коштах фонду. До неперсоніфікованих відноситься резервний, культурно-освітній та інші фонди, які знаходяться у колективній власності всіх членів товариства, та в яких не виділена частка кожного члена.

8. **Відповідальність членів кооперативу.** Члени кооперативу, як правило, несуть матеріальну відповідальність за його зобов'язаннями. Ця відповідальність може бути обмеженою чи необмеженою. **Обмежена відповідальність** має місце, коли член кооперативу відповідає за його зобов'язаннями в межах чітко встановленої статутом чи законом грошової суми, яка в більшості випадків є кратною величині пайового внеску (паю). Найрозповсюдженішим розміром обмеженої відповідальності є один (обов'язковий) пай. В окремих випадках зустрічається відповідальність 2-х, 3-х, 5-ти, 10-ти кратною розміру обов'язкового паю. Рідше - 1/4 чи 1/2 паю. **Необмежена відповідальність** має місце, коли члени кооперативу відповідають за його зобов'язаннями та боргами всім своїм особистим майном. Цей вид відповідальності був особливо розповсюджений на початковому етапі розвитку кооперативного руху.

Таким чином, кооператив має одночасно ознаки громадської організації та специфічної форми господарювання (підприємства). Кооператив є специфічною громадською організацією, яка принципово відрізняється від інших об'єднань громадян тим, що головним видом її діяльності є господарська діяльність. Ця особливість віддаляє кооператив від громадських організацій і наближає його до господарських підприємств. Як громадська організація, кооператив відрізняється від інших громадських об'єднань тим, що його діяльність перш за все спрямовується на досягнення для своїх членів **економічного ефекту від користування послугами кооперативу** (а не політичного, соціального, культурного та ін. ефекту для суспільства чи певної групи, як це має місце в інших громадських організаціях). Від господарських організацій, які надають аналогічні послуги, кооператив відрізняється тим, що він є формою взаємодопомоги та самозахисту людей, **його діяльність направлена не на отримання прибутку**, бо він надає послуги виключно своїм членам, які є його рівноправними власниками. Кооперативи є окремою специфічною формою господарської діяльності, яка направлена не на отримання прибутку, а на обслуговування потреб членів кооперативу, які одночасно є його власниками та клієнтами. Кооператив вважається неприбутковою організацією не тому, що взагалі не отримує прибутку, а тому, що отримує кошти не від сторонніх людей, а від своїх членів, які є його власниками і розподіляє ці кошти між членами (повертає їх членам) за їх спільним рішенням. Отримання прибутку є не метою, а можливим результатом діяльності, яка не втрачає сенсу при наданні послуг навіть за собівартістю. Взагалі, доцільність застосування терміну "прибуток" до коштів, які кооператив отримує від надання послуг своїм членам-власникам, можна поставити під сумнів. Природа цих коштів відрізняється від коштів, отриманих суб'єктами підприємництва від надання послуг клієнтам, які не є власниками. Тому діяльність кооперативів у

більшості країн світу регулюється окремим законодавством, яке враховує специфіку та неприбуткову природу кооперативної форми господарювання.

Діяльність на основі кооперативних принципів складає особливу рису кооперативів. Ця ознака відрізняє кооперативні форми господарювання від підприємницьких форм (акціонерних товариств, товариств з обмеженою, повною та додатковою відповідальністю та ін.) (таблиця 1.)

Таблиця 1

**НАЙСУТТЄВИШІ ВІДМІННОСТІ
КООПЕРАТИВНИХ (неприбуткових) І ГОСПОДАРСЬКИХ (підприємницьких)
ТОВАРИСТВ .**

ОЗНАКИ	КООПЕРАТИВНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ	ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ
Соціальні цілі	Взаємодопомога, самодопомога і економічний самозахист від різноманітних посередників, різні соціальні програми для членів та громади	немає
Економічні цілі	Скорочення витрат членів, забезпечення членів необхідними товарами та послугами	Отримання прибутку власниками від надання послуг клієнтам
Статус	неприбуткова організація	підприємницька організація
Організаційна форма	кооператив	акціонерне товариство, товариство з повною, додатковою чи обмеженою відповідальністю
База членства	Утворюється на базі певної спільноти людей, об'єднаної за професійною, територіальною чи іншою ознакою	Немає. Створюється довільною групою людей, готових вкласти в діло свій капітал.
Управління	Демократичне. Кожен член має право одного голосу, незалежно від суми його вкладу в кооператив.	Управління (кількість голосів) пропорційна частці в статутному капіталі або кількості акцій
Власники	Всі члени кооперативу, незалежно від часу вступу. Кількість власників не є фіксованою чи обмеженою	Засновники та акціонери. Кількість фіксується в момент заснування та обмежується певною величиною
Клієнти	Члени-власники кооперативу	Як правило, особи, що не є власниками підприємства
Розподіл результатів діяльності	Пропорційно користуванню послугами кооперативу (повернення "перебраних" коштів)	Пропорційно вкладеному капіталу
Законодавче регулювання	Кооперативне законодавство	Підприємницьке законодавство
Державна підтримка	У вигляді звільнення від податків, надання пільгових кредитів та державних субсидій	Як правило, лише у вигляді створення сприятливого законодавчого середовища

II. Базові моделі фінансово-кредитних кооперативів: "сільські каси" Ф.Райфейзена та "народні банки" Г.Шульце-Деліча

Кооперативна ідея фінансової самопомоги виникла в 50-х роках XIX сторіччя в Німеччині. Видатні німецькі кооператори – Герман Шульце-Деліч та Фрідріх Райфейзен – майже одночасно, незалежно один від одного, запропонували два принципово різних підходи щодо організації кооперативного кредитування: перший – для міського населення, другий – для сільського.

Кредитна кооперація історично виникла у двох основних формах. Відповідно, було й два типи кредитних кооперативів: кредитні товариства (їх ще часто називають "сільські каси") Райфейзена та ощадно-позичкові товариства (їх ще називають "народні банки") Шульце-Деліча. Це були дві різні моделі кооперативного кредитування, кожна з яких була пристосованою до певного соціального середовища. З Німеччини ці моделі поширилися в інші країни. Сьогодні можна стверджувати, що кредитна кооперація у будь-якій країні ґрунтується на основі моделі Райфейзена або Шульце-Деліча, з деякими відмінностями, викликаними особливостями національного законодавства. В окремих країнах паралельно існують обидві моделі, а може зустрічатись їхній змішаний варіант. Тому, для розуміння природи сучасних національних моделей кредитних спілок та інших фінансових кооперативів різних країн необхідно детально зупинитись на аналізі особливостей цих класичних моделей.

Принципи організацій Ф.Райфейзена та розвиток системи "сільських кас".

Ф.Райфейзен створив модель кредитного кооперативу, пристосовану до умов села, потреб та можливостей сільських мешканців. Ця модель була орієнтованою на сільських господарів, але знайшла велику прихильність й серед інших соціальних груп села, про що свідчать дані, наведені в таблиці 2.

Райфейзенівське кредитне товариство діяло на основі специфічних, пов'язаних в одну систему організаційно-економічних принципів. У книзі "Кредитні товариства як засіб від бідності селян, фабричних робітників та ремісників", виданій у 1866 році²³, Райфейзен описав та обґрунтував свою систему самопомоги для сільського населення. Але, викладаючи свої погляди у вказаній книзі, він не наводив вичерпного переліку організаційних та економічних принципів функціонування системи фінансової самопомоги селян. Тому, різні дослідники, аналізуючи зміст

²³ Raiffeisen, 1818–1888 / Raiffeisen. – Deutscher Raiffeisenverband, e.V., Bonn, 1995, p.4.

книги, на власний розсуд виділяють певні положення як "принципи Райфейзена". Так, наприклад Г.Вольф²⁴ виділив у системі Райфейзена вісім принципів:

1. Відсутність вступних та пайових внесків.
2. Відсутність видачі дивідендів членам.
3. Спрямування чистого доходу товариства в запасний та засновницький фонди, які є власністю товариства, а не членів.
4. Безкоштовна робота членів правління та ради.
5. Локалізація, тобто обмеження району діяльності товариства.
6. Необмежена майнова відповідальність членів.
7. Надання позичок тільки членам.
8. Надання позичок виключно на виробничі цілі.

Таблиця 2

Соціальний склад членів "сільських кас" Райфейзена²⁵

Соціальні групи	%
1. Сільські господарі, всього в т.ч. ті, що мали землю площею:	61
а) менше 2 гектарів	10,7
б) 2-5 гектарів	17,7
в) 5-20 гектарів	23,4
г) 20-100 гектарів	8,6
д) більше 100 гектарів	0,6
2. Кустарі та ремісники	16,3
3. Священники	0,4
4. Вчителі	1,4
5. Чиновники та службовці	4,3
6. Робітники	11,8
7. Інші професії	3,9
8. Общини та юридичні особи	0,9
Всього:	100

Інший дослідник кооперативного руху А.Н.Анциферов²⁶, до перелічених вище принципів додає ще два:

- заборона бути одночасно членами двох або більше товариств;
- зобов'язання товариства керуватись у своїй діяльності системою обліку та положеннями, розробленими об'єднанням, до якого входить товариство та підлягати контролю з його боку.

На думку С. Бородаєвського²⁷, важливі ще такі принципи:

- прийняття у члени товариства, виключно сільських господарів;

- поєднання кредитних операцій з операціями закупівлі та збуту товарів.

К.А. Пажитнов²⁸ до перелічених ознак райфейзенівських товариств додає:

- покладання на кредитне товариство функції добродійної установи.

Як бачимо, стосовно принципів, на яких діяли організації Райфейзена, є багато поглядів. Деякі дослідники обмежуються простим перерахуванням ознак, не аналізуючи їхнього взаємозв'язку. Наприклад, принцип заборони участі в інших подібних товариствах викликаний необмеженою відповідальністю членів за боргами товариства.

Найголовнішими, фундаментальними принципами діяльності товариств Райфейзена можна вважати такі положення:

1. Відсутність пайового капіталу (членських внесків).
2. Необмежена відповідальність членів за боргами товариства.
3. Обмеження району діяльності товариства.
4. Надання позичок лише членам товариства з урахуванням особистості позичальника.
5. Безоплатна робота у виборних органах управління та демократичний контроль в організації.

Розглянемо окремо кожен з цих принципів, їхній взаємозв'язок та особливості системи, яку вони створюють у комплексі.

Перший принцип Райфейзена: відсутність пайового капіталу в товаристві. Цей принцип, на перший погляд, здається абсурдним. Адже в принципі, жодна організація не може існувати без капіталу, який вноситься власниками при її заснуванні і використовується на виконання статутних завдань. Якщо товариство створюється для надання кредитів, логічно, що воно мало б утворити за рахунок пайових внесків членів пайовий капітал, який у подальшому використовувався б для надання позик.

Але Райфейзен принципово відкидав необхідність пайового капіталу²⁹. Працюючи в селі та бажаючи допомогти саме найменш забезпеченим селянам, Райфейзен прийшов до висновку, що не можна вимагати від них ніяких грошових внесків при вступі до товариства, аби відкрити всім бажаючим, незалежно від майнового стану, доступ до товариства. І дійсно, за першим статутом, члени не були зобов'язані сплачувати ні паїв, ні вступних внесків. Але німецький кооперативний закон 1889 року змінив цей порядок, зробивши паї обов'язковими для всіх товариств. У зв'язку з цим кредитні товариства Райфейзена були змушені запроваджувати паї, але вони зробили їх досить дрібними і лише

²⁴ Вольф Г. Народные банки. - 1915. - С.112-117.

²⁵ Розраховано за: Пажитнов К. Новейшее развитие кредитной кооперации за границей. - К., 1929. - С.22.

²⁶ Анциферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. - Х., 1909. - С.29.

²⁷ Бородаевський С. Історія кооперації. - Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1925. - С.129-130.

²⁸ Пажитнов К. Новейшее развитие кредитной кооперации за границей. - К., 1929. - С.55.

²⁹ Пажитнов К.А. История кооперативной мысли. - Пг.: Изд-во Товарищ. Кооперат. Союзов "Кооперация", 1918.

і лише номінального характеру. За дослідженнями А.Н. Анциферова³⁰, у кредитних товариствах Райфейзена кожен його член міг мати лише один пай, вартістю не вище 15 марок (який, крім того, міг сплачуватись в розстрочку. – *Прим. авт.*); нарахування на паї не могли перевищувати відсотків за позичені товариством кошти; вступного внеску не було; спочатку товариства зовсім не мали пайового капіталу (пайових внесків), але були змушені відступити від цього принципу через вимоги законодавства.

Чому ж Райфейзен так принципово виступав проти пайового капіталу? Справа в тому, що товариства, як правило, започатковувались незначною кількістю осіб. Щоб сформувавши достатній для надання кредитів капітал, товариство мало встановити великий розмір паю для кожного члена. Але в той час переважна більшість селян не мала достатньо коштів, щоб вносити паї значного розміру. Це могли собі дозволити лише окремі господарі. Тому великий розмір паю обмежував доступ до товариства широких верств селян. Встановлення невеликого розміру паю відкривало можливість для вступу в товариство середнім та незаможним селянам, але не дозволяло сформувавши достатню для надання кредитів суму. Тож у цьому випадку кооператив потребував зовнішньої допомоги.

Отже таким чином, сільська кредитна кооперація стояла перед дилемою: або великий пай і недоступність товариського кредиту для біднішої частини селянства, або невеликий пай (навіть його повна відсутність), але в такому разі, – допомога збоку. Звичайно, Райфейзен обрав другий варіант. За дослідженням М.І.Туган-Барановського³¹ перші райфейзенівські товариства отримували капітал на благодійних засадах: заможніші мешканці села – поміщики, духовенство та ін. – надавали кредитним товариствам необхідний йому капітал з умовою, що він буде повернутий після того, як товариство зміцніє. Але якщо б всі кредитні кооперативи створювались на основі благодійної допомоги збоку, вони не могли б набути великого поширення.

Насправді, життя внесло свої корективи, і наведена вище дилема з часом знайшла цікаве логічне вирішення. Перші кредитні кооперативи зміцніли, створили свої об'єднання, які отримали можливість надавати позички новостворюваним товариствам, забезпечуючи їх необхідним для початкового розвитку капіталом. Сільська кредитна кооперація отримала міцну основу для свого розвитку, стала обходитись без сторонньої допомоги (як це було з самого початку) та одночасно уникла необхідності формування пайового капіталу за рахунок пайових внесків великого розміру.

³⁰ Анциферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: изд-во "Союз" Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – С.62.

³¹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. – М.: Экономика, 1989. – (Экон. наследие). – С.235–236.

Таким чином, відмова від пайового капіталу, сформованого великими пайовими внесками членів, найкраще відповідає завданням селянської кредитної кооперації, яка ставить за мету організувати кредит для широкого кола селян. **Капітал, необхідний товариству для початку справи, отримується не за рахунок пайових внесків членів, а за рахунок коштів, залучених зі сторони.** Але для того, щоб будь-яка організація або особа надала товариству свої кошти, необхідна гарантія повернення цих коштів. І цією гарантією став другий принцип Райфейзена.

Другий принцип Райфейзена – необмежена відповідальність членів за боргами товариства – став тією основою, що забезпечила довіру до товариства з боку кредиторів. У цьому принципі знаходить свій прояв сила кооперативного об'єднання. Окремі не досить платоспроможні господарства об'єднані міцним зв'язком взаємної солідарної відповідальності разом являють собою сильну, достатньо платоспроможну одиницю. І чим більше членів об'єднано в цій організації – тим вища її платоспроможність (в подальшому цей принцип був покладений в основу кредитування так званих "позикових кіл").

Звичайно, що солідарна відповідальність членів викликала довір'я та повагу з боку кредиторів та значно підвищувала платоспроможність товариства. Майно декількох сотень селянських господарств – членів товариства було надійним забезпеченням та дозволяло товариству отримати великий і довготерміновий кредит, а з нього сформувавши початковий капітал. Комерційні банки, які не хотіли мати справу з окремими дрібними селянськими господарствами і, як правило, відмовляли їм у кредиті, кредитному товариству, як надійному позичальникові, кредит надавали. Крім цього, така форма забезпечення зобов'язань товариства викликала довіру людей, і серед них знайшлося багато бажаючих власти свої гроші на ощадні та поточні рахунки, які відкривало товариство.

Отже, у кредитних товариствах Райфейзена не пайовий капітал став основою діяльності, а довіра до товариства з боку кредиторів. Тому не було необхідності у пайових внесках та створенні з них початкового власного капіталу. **Товариство починало працювати на залучених під солідарну відповідальність коштах.** Це давало можливість навіть найбіднішим селянам ставати членами кредитних товариств.

Слід відзначити, що деякі дослідники не вважають принцип необмеженої відповідальності членів надзвичайно важливим. Так, М.І.Туган-Барановський³² не розглядає солідарну відповідальність як принцип, але вважає принциповою заборону членові товариства одночасно брати участь в декількох товариствах, яка, власне, впливає із принципу необмеженої відповідальності в цих товариствах. А.В.Чаянов³³ вважає, що

³² Там само, – С.234–235.

³³ Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991. – С.143–144.

необмежена відповідальність у райфейзенівських товариствах є лише поступкою ідеології капіталістичного кредиту і платоспроможність кредитного товариства встановлюється не цим, а іншими принципами Райфейзена. Крім цього, Чаянов вважав, і з ним тут не можна не погодитись, що загроза необмеженої відповідальності змушувала членів активно вникати у справи свого кооперативу, контролювати його роботу та формувати в селі громадську думку на користь вчасного повернення позик.

Цікавою видається думка А.Н.Анциферова³⁴, який зауважує, що суворий на перший погляд принцип необмеженої відповідальності дійсно не був таким уже й страшним. Справа в тому, що цей принцип мав швидше психологічне значення, а в житті до нього майже ніколи не доходило. Реальна відповідальність членів своїм майном наступала лише у випадку, коли товариство неспроможне було покрити зобов'язання власним майном, що формувалось за рахунок процентів від наданих позичок. Як правило, за декілька перших років роботи товариство накопичувало необхідні для виконання своїх зобов'язань резерви.

Принцип солідарної відповідальності, крім усього, фактично забезпечував механізм взаємного страхування господарств членів товариства. Непередбачувані форс-мажорні обставини, такі, як пожежа, град, падіж худоби, пошесть та інші можуть миттєво зробити добре селянське господарство неплатоспроможним. Якщо кредитором такого господарства є банк, він усіма засобами прагнучим повернути свої гроші, навіть якщо внаслідок цього остаточно розорить господарство позичальника. Якщо кредитором буде товариство – воно має можливість допомогти своєму членові, який потрапив у біду. Таким чином, ризик банкрутства від непредбачуваних обставин кожного окремого господарства може бути зменшений за рахунок підтримки товариства.

На закінчення розгляду принципу необмеженої відповідальності членів за боргами товариства слід зауважити, що з часом цей принцип все ж таки втратив своє значення. Але це сталося лише після того, як з'явилися інші форми забезпечення вкладених у товариство грошей (наприклад, державна опіка і контроль, підтримка об'єднаннями кредитних кооперативів та ін.).

Третій принцип Райфейзена: обмеження району діяльності товариства (в літературі він часто називається "принципом локалізації"). Цей принцип на перший погляд здається нелогічним. Адже кожна організація зацікавлена в максимальному розширенні поля своєї діяльності. Тому кредитний кооператив має бути зацікавленим в охопленні якомога більшої території та залученні якомога більшої кількості членів. Але

райфейзенівські товариства чинили навпаки – обмежували сферу своєї діяльності. Найоптимальнішою Райфейзен вважав територію діяльності товариства в межах церковного приходу. Максимальним районом для кредитного товариства вважалась територія, на якій проживає до 1500 осіб³⁵. На практиці, середня кількість членів райфейзенівських товариств була значно меншою. В Німеччині на одне райфейзенівське товариство на початку ХХ ст. припадало в середньому менше ніж 100 членів, тоді як в Україні – близько 700³⁶. У цей самий час середня кількість членів у міських райфейзенівських кредитних касах Франції становила 50 осіб, а у райфейзенівських касах бельгійського селянського союзу – 75³⁷.

Логічність принципу локалізації викликана необмеженою солідарною відповідальністю членів товариства за його боргами. Зрозуміло, щоб погодитися взяти на себе відповідальність за дії людини, необхідно добре знати її особисті якості. Крім цього, необхідно знати її платоспроможність та ефективність ведення господарства. Тож, обмеження району діяльності товариства сприяло тому, щоб його члени, які несли солідарну відповідальність, добре знали одне одного, а правління мало можливість слідкувати за змінами у фінансово-майновому стані господарств членів товариства та цільовим використанням кредиту.

Локалізація діяльності товариства була необхідною для забезпечення його стабільності, та водночас стримувала можливість зростання, що призводило до зниження ефективності. Обмеження району діяльності створювало товариству певні проблеми:

- не завжди вдавалося забезпечити матеріальну міцність та фінансову стабільність товариства через малу кількість членів та незначний розмір заощаджень селян;
- часто не вдавалося взяти дешевий кредит через дефіцит обігових коштів та обмеженість обороту товариства;
- через нестачу коштів товариство не могло на належному рівні проводити роз'яснювальну роботу, яка б формувала сприятливе кооперативне середовище;
- у малому районі не могло бути достатньої кількості активних та здібних людей, здатних професійно керувати товариством.

У зв'язку з цим Райфейзен вважав одним із найважливіших завдань – створення спілок (об'єднань кредитних товариств) різних рівнів (районних, обласних, центральних), через які б здійснювалось взаємокредитування між товариствами, забезпечувався вихід товариств на фінансові ринки та які б надавали інші необхідні товариствам, послуги. Такі спілки, що

³⁵ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. – М.: Экономика, 1989. – (Экон. наследие). – С.234.

³⁶ Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний/Відтв. українського видання 1919р. Ін-т економіки АН України.- К.: Наукова думка, 1994. – С.228.

³⁷ Переяславский Ю. Район действия кредитного товарищества//Вестник кооперации. – 1914.- № 4. – С.4.

³⁴ Анциферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: изд-во "Союз" Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – С.67.

пов'язували б сотні й тисячі окремих товариств, не порушуючи їхньої самостійності, дозволили б об'єднати товариства в єдину систему, створити єдину мережу, яка б дала можливість членам цієї мережі, залишаючись локалізованими й незалежними, мати переваги великої організації.

Згодом була створена трьохступенева система кооперативного кредитування: перший ступінь складали кредитні товариства, другий – районні та обласні центральні каси, третій – центральний кооперативний банк. Учасниками кредитних товариств були окремі особи, центральних кас – кредитні товариства, центрального банку – центральні каси та інші кооперативні об'єднання. Така система повністю компенсувала недоліки локального характеру діяльності кредитних товариств.

Четвертий принцип Райфейзена – надання позичок лише членам товариства і з урахуванням особистості позичальника. Справжню основу кооперативного кредиту Райфейзен бачив не в тому, чим забезпечений кредит, а в тому, кому надаватимуться позичені кооперативом гроші і на які цілі вони будуть використовуватись³⁸.

Що стосується першого, – товариство створювалось для надання кредитів лише своїм членам. Кожен член товариства при вступі повідомляв повну інформацію про себе та своє господарство (наявність будівель, кількість землі, засобів виробництва та ін.). Ця інформація перевірялась товариством, і на її підставі, з урахуванням особистих якостей члена (сумління, порядності, працьовитості, підприємливості та ін.), йому **відкривався кредит**, тобто визначалась сума, в межах якої можна було без ризику для товариства надавати кредит цьому членові. При необхідності член товариства міг у будь-який момент попросити цю суму.

Що стосується цілей, то позички у райфейзенівських товариствах видавались лише на виробничі потреби членів. Виробниче призначення кредитів було обумовлене Райфейзенем як основа кооперативного кредиту³⁹. Кредитне товариство прагнуло перш за все допомогти селянинові заробити гроші і цим покращити рівень життя. Тому товариство надавало позички лише на продуктивну діяльність, в результаті якої господарство позичальника мало б отримати прибуток та розрахуватись із товариством за взятий кредит, сплативши основну суму кредиту та відсотки. Цей принцип був викликаний також необхідністю сплати відсотків за залучені товариством кошти.

П'ятий принцип Райфейзена – безплатна робота членів виборних органів товариства та демократичний контроль в організації. Принцип

роботи членів органів управління товариства на громадських засадах був викликаний потенційно невеликими розмірами кредитних товариств та бажанням зменшити витрати на їхню діяльність. Він передбачає, що коли члени виборних органів не будуть мати матеріальної винагороди за роботу в товаристві, то в органи управління товариством прийдуть люди, які візьмуть на себе виконання певних обов'язків лише з інтересу до справи та бажання допомогти своїм односельцям. Ці люди за свою роботу отримають не матеріальну, а моральну винагороду, а якщо зважити на те, що територія дії товариства обмежена, – це сприятиме значному підвищенню їхнього авторитету в громаді.

Таким принципом передбачено, що плату за роботу може отримувати лише скарбник. Членам органів управління, як правило, повертаються лише фактичні витрати, пов'язані з виконанням ними своїх обов'язків (поїздки у справах товариства та ін.).

Шостий принцип Райфейзена – створення в кожному товаристві спеціального “неподільного фонду”⁴⁰. Райфейзен пропонував дві третини чистого доходу товариства спрямовувати на формування цього фонду, який мав би подвійне призначення: 1) доки товариство існує, фонд належить товариству, перебуває в обігу та постійно зростаючи, з часом забезпечить фінансову незалежність товариства і можливість ведення кредитних операцій за рахунок коштів цього фонду; 2) при ліквідації товариства цей фонд не розподіляється між членами товариства, а передається об'єднанню кредитних товариств, яке надасть його іншому кредитному товариству, що створюватиметься в даній місцевості. Такий механізм мав би забезпечити “безсмертя” кожному один раз створеному кредитному товариству. Ідея неподільності фонду виглядала привабливо для створення системи, але не знайшла належної підтримки у кредитних товариствах, які використали із запропонованого підходу лише механізм формування власних коштів.

Сьомий принцип Райфейзена – поступове переростання кредитного кооперативу в універсальний сільський кооператив. Кредитні операції, на думку Райфейзена, не повинні бути єдиною справою товариства⁴¹. Кредитне товариство мало стати сільським кооперативом універсального типу: крім надання позичок, воно повинно допомагати своїм членам робити заощадження, закуповувати потрібні членам засоби виробництва, продавати продукти їхньої праці, організовувати для своїх членів курси та лекції із сільського господарства, піднімати господарський, моральний та інтелектуальний рівень сільських мешканців.

³⁸Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. – Репринтное воспроизведение издания 1925 года. – М.: Книжная палата, 1989. – С.26.

³⁹Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991. – С.144.

⁴⁰ Анцыферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: Изд-во “Союз” Харьковського кредитного союзу кооперативов., 1919. – С.63–64.

⁴¹ Faust Helmut. Geschichte der Genossenschaftsbewegung: Ursprung und Aufbruch der Genossenschaftsbewegung in England, Frankreich und Deutschland Sowie ihre Weitere Entwicklung im deutschen Sprachraum. – Frankfurt am Main, Knapp, 1977, p.339.

Для повної характеристики райфейзенівського товариства необхідно додати ще певні положення стосовно управління, досліджені Г.Вольфом⁴². Прийняття нових членів у товариство здійснювався за рішенням загальних зборів і дуже прискіпливо. Товариство не прагнуло мати якомога більше членів, а намагалося не допустити людей ненадійних та нечесних. А загалом, товариства були досить демократичними організаціями. Правління складалося з 5 членів і було виконавчим органом. Спостережна рада, залежно від величини району діяльності, складалася з 3-9 членів і не рідше одного разу на 3 місяці контролювала діяльність правління та фінансово-майновий стан позичальників, яким були надані позички, і їхніх поручителів. Члени правління обирались на чотири роки з таким розрахунком, щоб через кожних два роки закінчувались повноваження двох членів правління. Члени спостережної ради обирались на три роки, причому кожного року закінчувались повноваження третини кількісного складу. Голова товариства спочатку обирався загальними зборами і автоматично ставав головою правління. Пізніше була впроваджена система, коли загальні збори надають повноваження правлінню самому обирати голову зі свого складу. Ніхто із членів правління чи спостережної ради не міг отримувати ніякої винагороди. Оплачуваням міг бути лише касир, який не мав права голосу при вирішенні питань надання позичок. Фінансові операції товариства проводились дуже обережно і полягали, як правило, в отриманні банківського кредиту та наданні позичок своїм членам. Операції із залучення коштів на вклади обмежувались, аби товариство не мало зайвих зобов'язань і проводились лише в окремих випадках. Крім цього, товариства Райфейзена були досить "суворими" щодо поручителів, виробничого використання позик, вчасної сплати позик та відсотків. Якщо фінансовий стан поручителя похитнувся, товариство вимагало від позичальника за поруки нового поручителя. Коли така вимога не виконувалась, або коли позичка була потрачена не за призначенням, – товариство вимагало повернення її в місячний термін. Такі самі заходи могли бути застосовані при порушенні графіка сплати позички та відсотків.

Отже, принципи діяльності кредитних товариств Райфейзена були взаємопов'язаними і в комплексі створювали міцну, життєздатну кооперативну форму фінансової самопомогі селян.

"Народні банки" Г.Шульце-Деліча – класична модель міського ошадно-позичкового кооперативу.

Г.Шульце-Деліч запропонував іншу модель кредитного кооперативу, яка в своїй основі принципово відрізнялась від товариств Райфейзена, бо

⁴² Кооперативная хрестоматия: Сб. ст. и речей о кооперации / Под ред. Е.Ленской. Б-ка кооператора. – №89. – М.: Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительных Обществ, 1919. – С. 72–73.

мала інший фінансовий механізм діяльності. Ця модель отримала назву "народний банк"⁴³, або ошадно-позичкове товариство, і була створеною для задоволення фінансових потреб переважно міських мешканців – ремісників, службовців та інших верств міського населення (таблиця 3).

Таблиця 3

Соціальний склад членів німецьких ошадно-позичкових товариств Шульце-Деліча⁴⁴.

Соціальні верстви населення	%
Дрібні підприємці	74,1
Особи ліберальних професій, ратъє, пенсіонери	13,8
Службовці нижчого рангу	3,5
Робітники	8,6
Всього:	100

Робота в містах, особливо великих, де люди мало знають одне одного, вимагала специфічних підходів до організації фінансової взаємодопомоги. Тому ошадно-позичкові товариства Шульце-Деліча, маючи кооперативну природу та ґрунтуючись на кооперативних принципах, в основу свого фінансового механізму діяльності закладали принципи, близькі до тих, що застосовувались банками та іншими фінансовими установами. Метою першого "народного банку" Шульце, згідно з його статутом⁴⁵, було надання своїм членам коштів. Їхнім джерелом були пай членів, вступні внески, резервний капітал, а також вклади та позичені кошти. Пай та вступний внесок можна було сплачувати відразу або частинами. Товариством керували загальні збори, комітет і правління. Загальні збори, за статутом, повинні були скликатися щотири місяці, а для поточної роботи вони обирали комітет у складі голови, скарбника й ревізора, які становили правління кооперативу, та дев'яти членів. Статутом було передбачено також інститут почесного членства. Почесними членами кооперативу були ті особи, які брали участь в його роботі й робили внески, однак не претендували на позичку. Щороку слід було вносити не менше 3 марок або надавати товариству безвідсоткову позичку в розмірі не менше 30 марок. Почесні члени могли брати участь у загальних зборах і займати певні посади в кооперативі. Позички надавались терміном до 3-х місяців з розрахунку 8% річних. Термін кредиту міг бути продовженим не більше ніж на 3 місяці під 10% річних.

⁴³ Cooperative/Credit Union Dictionary and Reference. Jack and Connie McLanahan Editors. – Cooperative Alumni Association, USA, 1990, p.292.

⁴⁴ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. М.: Экономика, 1989. – (Экон. наследие). – С.349.

⁴⁵Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів/ Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А. та ін. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995 С. 48.

Такими були основні засади першого створеного Шульце ощадно-позичкового товариства. З часом товариства Шульце-Деліча стали характеризуватись наступними ознаками:

1. Товариство мало значний власний пайовий капітал, сформований за рахунок пайових внесків членів. Принцип формування товариством власного капіталу (пайового та резервного) – основа, на якій будувалася вся система ощадно-позичкових кооперативів. Г.Шульце-Деліч підкреслював: “Товарищества гордятся своей преданностью идее “самопомощи” и проводят принцип самопомощи даже в названии, которое они дали своему союзу. Никакой деморализующей государственной помощи! Никаких благодетелей, никакой опеки! Даже начинать дело товарищество должно с деньгами своих членов...”⁴⁶ Шульце-Деліч наполягав на тому, що людина, яка бажає вступити до товариства, повинна бути спроможною сплатити пай одразу при вступі або періодичними пайовими внесками, і цей пай мав бути не меншим 100 марок (в окремих товариствах розмір паю доходив до 500-700 марок. – *Прим. авт.*), що в ті часи було досить значною сумою. Такий підхід був викликаний тим, що більшість товариств, особливо на початковій стадії свого розвитку, мали обмежену кількість членів, і щоб сформувати достатній для роботи пайовий капітал, необхідно було встановлювати великий розмір паю.

Цікавим є проведений Г.Вольфом аналіз позитивних сторін та недоліків великих пайових внесків, що існували в товариствах Шульце-Деліча⁴⁷. Він підкреслював, що великі паї, без сумніву, давали користь товариству, особливо при дефіциті коштів на грошовому ринку. Вони були корисними і для членів товариства, бо спонукали їх до систематичного відкладання (накопичення) заощаджень до того моменту, доки не буде виплаченою вся сума паю в товаристві. Але водночас ці паї мали свої недоліки. Високий пай був певною перепорою для вступу в товариство, особливо для людей з незначним достатком. Крім цього, великий розмір паю часто призводив до того, що окремі члени, під тиском потреби в грошах, тимчасово виходили з товариства аби повернути свій пай, втрачаючи при цьому вступний внесок. У подальшому, вони знову вступали в товариство, заново сплачуючи всі внески.

Крім пайового капіталу, Шульце-Деліч відводив важливу роль формуванню резервного капіталу товариства. Через значний розмір паїв виникала потреба їхнього надійного забезпечення. З цією метою з доходів товариства формувався резервний фонд на випадок фінансових втрат.

2. Поле членства товариства не обмежувалось. Для забезпечення зростання власного капіталу та фінансової стабільності товариства Шульце-Деліча прагнули розширити поле членства та залучити

до свого складу якомога більшу кількість членів, незалежно від їхнього місцепроживання, соціального статусу та роду занять. Як правило, ці люди не були об’єднаними за місцем проживання, професійною, релігійною чи іншою ознакою. Вони не знали одне одного та вступали до товариства лише для того, щоб скористатись його послугами. Шульце-Деліч і чути не хотів про те, щоб обмежити склад членів рамками певних класів чи професій⁴⁸. Чим більше буде членів, – вважав він, – тим міцнішим буде товариство, тим меншими будуть витрати на управління, тим вагомішою буде гарантія, яку товариство зможе запропонувати кредиторам. А що різноманітнішим буде рід занять членів товариства – то міцнішим буде його фундамент. І не тільки тому, що період тимчасового надлишку грошей у працівників однієї галузі часто збігається з періодом тимчасової потреби в грошах працівників іншої сфери, а й тому, що локалізація діяльності може викликати замість благородного кооперативного духу взаємодопомоги почуття заздрощів та егоїзму, які Шульце-Деліч ненавидів усією душею та прагнув захистити від них свої товариства.

У зв’язку з цим, Шульце-Деліч не хотів обмежувати райони діяльності “народних банків”, надавав можливість їм самим визначати, на який район вони можуть без ризику втрат поширювати свою діяльність.

3. На пайові внески нараховувались, при можливості, більші дивіденди, ніж відсотки на залучені кошти. Щоб забезпечити зростання власного капіталу, товариство шляхом нарахування високого дивіденду на пайові внески прагнуло зацікавити своїх членів мати більшу кількість паїв. При цьому на ощадні вклади членів нараховувався мінімальний ринковий відсоток (цей принцип лежить в основі діяльності комерційних банків. – *Прим. авт.*). Так, середній відсоток, який сплачувався на паї членів ощадно-позичкових товариств, складав 6%, а на залучені товариством кошти (включно з ощадними вкладами) – 3,1%.⁴⁹ Необхідно підкреслити, що в цьому підході була певна логіка. Вкладаючи гроші в пай, член товариства брав на себе певний ризик: він не мав гарантії отримання хоч якогось дивіденду на пай і навіть міг його втратити при банкрутстві товариства. Тому ризикованіші фінансові вкладення у вигляді паю потребували більшої винагороди, ніж розміщення грошей на ощадному рахунку під наперед визначений гарантований відсоток.

Крім цього, Шульце-Деліч вважав, що “народні банки” не повинні занадто розраховувати на залучені кошти. Він рекомендував, щоб залучені кошти і власний капітал були у співвідношенні, не більшому, ніж 4:1. Ці залучені кошти мали переважно складатися з ощадних вкладів, які зазвичай були консервативними, “спокійними”, дешевими грішми. Кожне ощадно-

⁴⁶ Кооперативная хрестоматия. Сб. ст. и речей о кооперации / Под ред. Е.Ленской. – Б-ка кооператора. – Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительных Обществ, – М.: 1919. – С.65.

⁴⁷ Вольф Г.В. Народные банки. – М., 1915. – С.80-81

⁴⁸ Там само, – С.87.

⁴⁹ Кооперативная хрестоматия: Сб. ст. и речей о кооперации. / Под ред. Е.Ленской. – Б-ка кооператора. Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительных Обществ, – М.: 1919. – С.65.

позичкове товариство, – підкреслював Шульце-Деліч, – має стати ощадною касою свого району⁵⁰.

4. Висока відсоткова ставка за кредит, але трохи нижча, ніж в інших фінансових установах (ринковий відсоток). Особливо це чітко простежувалось на початковій стадії роботи кожного товариства. Високий процент на позички був викликаний необхідністю платити високі дивіденди на паї та формувати резервний капітал товариства.

5. Перелік фінансових послуг товариств наближався до переліку банківських послуг. Кредити видавались не тільки на виробничі, а й на споживчі потреби і часто були досить великого розміру (200-500 тис.марок). При наданні кредиту не вимагалось обов'язкового пояснення про напрямки використання коштів. Більшість кредитів видавались під векселі та боргові розписки, а також відкривався контокорентний кредит. Крім цього, здійснювався облік векселів та іпотечне кредитування.

6. Робота членів правління була оплачуваною. Більшість ощадно-позичкових товариств Шульце-Деліча оплачували роботу членів Правління на рівні комерційних банків.

7. Члени ощадно-позичкового товариства несли необмежену відповідальність по його боргах. Лише згодом закон дозволив створювати ощадно-позичкові товариства з обмеженою відповідальністю.

8. Члени ощадно-позичкових товариств часто були пасивними. Це було однією з характерних ознак товариств Шульце-Деліча. Широке поле членства призводило до того, що члени майже не знали одне одного. У багатьох ощадно-позичкових товариствах Шульце-Деліча не було кооперативного духу взаємодопомоги, члени не брали участі у загальних зборах. Пасивності членів сприяла також їхня обмежена відповідальність за боргами товариства.

9. Послуги часто надавались не тільки членам кооперативу. Прагнення стати міцнішими штовхало багато товариств на надання послуг і нечленам. У 1889 році новий кооперативний закон Німеччини заборонив кооперативним організаціям операції не із своїми членами. Після цього, ті ощадно-позичкові товариства, кооперативний дух яких був недостатньо виражений, активно почали переходити на прийнятнішу для них акціонерну форму власності. Так, із 33 місцевих акціонерних банків, що існували в Саксонії в 1892 році, тільки 6 виникло самостійно, а решта – розвинулись із ощадно-позичкових товариств шляхом їхнього перетворення в акціонерні товариства⁵¹. Ощадно-позичкові товариства, які залишились у формі кооперативу, могли легко обходити обмеження в операціях із нечленами, запровадивши дуже просту та формальну систему прийняття в

⁵⁰ Там само. – С.89.

⁵¹ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл., коммент.: Л.А.Булочникова и др. – М.: Экономика, 1989. – (Экон. наследие). – С.366.

члени, особливо після відміни необмеженої відповідальності членів за зобов'язаннями товариства.

Такими були головні риси ощадно-позичкового товариства Шульце-Деліча, яке в своїй діяльності дуже нагадувало банківську установу, тому й отримало назву “народний банк”. Але головною ідеєю Шульце-Деліча було зробити свої банки “примусовими ощадними касами”⁵², щоб навчити членів товариства робити заощадження.

На скільки б відмінними на перший погляд не здавалися кредитні товариства Райфейзена та ощадно-позичкові товариства Шульце-Деліча, природа їхня була однаковою – це були кооперативні організації: вони створювалися з метою взаємодопомоги, мали демократичну структуру управління, кожен член мав один голос на загальних зборах, діяльність товариств спрямовувались на надання послуг (дешевшого кредиту) своїм членам та ін.

“Оффенбахська” модель кредитного кооперативу.

Крім двох класичних моделей кредитних кооперативів, – райфейзенівської та шульце-делічівської, – в Німеччині виникла ще одна, так звана **оффенбахська**⁵³ модель, яка мала риси обох базових моделей і займала проміжне місце між ними. За своїми ознаками оффенбахська модель найближче стояла до класичного товариства Райфейзена – це був сільський кооператив, який мав невеликий розмір та локальний характер діяльності. Але, на відміну від райфейзенівських товариств, які принципово дотримувались всіх принципів Райфейзена, товариства оффенбахського типу допускали можливість відходу від окремих райфейзенівських принципів, виходячи з конкретних умов діяльності товариства. Тому, ці товариства часто використовували у своїй діяльності принципи Шульце-Деліча:

- визнавалась необхідність формування пайового капіталу, але розміри паїв були значно меншими, ніж у “народних банках” Шульце-Деліча.
- допускались обов'язкові внески при вступі в кооператив;
- допускалась обмежена відповідальність членів за боргами товариства;
- допускалася можливість оплати роботи членів правління;
- відкидалась ідея “неподільного фонду”;
- здійснювалась спеціалізація лише на фінансово-кредитних операціях. (Райфейзенівські товариства, крім фінансово-кредитних,

⁵² Вольф Г.В. Принципы Л.Луццати// Кооперативная хрестоматия. Сборник статей и речей о кооперации. / Под ред. Е.Ленской. – Б-ка кооператора – М.: Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительных Обществ, 1919. – С. 79.

⁵³ Анцыферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: изд-во “Союз” Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – С.70.

часто проводили для своїх членів посередницькі товарні операції – закупівлю необхідних товарів, збут виробленої продукції та ін.)

Крім цього, офенбахська модель мала свою особливість – обмеження дивиденду на пайовий капітал, що значно відрізняло її від товариств Шульце-Деліча. При цьому часто нарахований на пай дивиденд не видавався на руки, а приплюсовувався до паю, аби наростити його до певного розміру.

Таким чином, офенбахський тип мав окремі риси обох головних типів кредитних кооперативів, але правильніше було б класифікувати його як різновид райфейзенівського товариства (Таблиця 4)

Таблиця 4.

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
товариств райфейзенівського, шульце-делічівського та
офенбахського типів.**

ОЗНАКИ	РАЙФЕЙЗЕН. ТИП	ШУЛЬЦЕ-ДЕЛ. ТИП	ОФФЕНБАХ. ТИП
Відповідальність членів товариства	необмежена чи, рідше, обмежена*	обмежена*	обмежена* чи, рідше, необмежена
Активність членів	висока	низька	середня
Район діяльності товариства	обмежений певною спільнотою	необмежений	обмежений певною спільнотою
Сфера діяльності	фінансові та товарні операції	фінансові операції	фінансові, рідко товарні операції
Формування початкового позичкового фонду	зовнішні джерела (кредити)	паї членів, як правило, великого розміру	зовнішні джерела та невеликі паї членів
Поповнення позичкового фонду	відрахування від діяльності, ощадні вклади членів	пайові внески та ощадні вклади членів	пайові внески та ощадні вклади членів
Нарахування на паї	відсутні або мінімальні	максимальні	мінімальні
Цільове призначення позик	тільки на виробничі потреби членів	на будь-які потреби	на виробничі та особисті потреби
Робота членів органів управління	на громадських засадах	на платній основі	можлива оплата

*Якщо це було дозволено законодавством.

Такими були класичні моделі кредитних кооперативів, які з Німеччини поширилися по всьому світові, набуваючи в кожній країні специфічних рис.

III. Об'єднання кредитних кооперативів та системи кооперативного кредитування.

Вже перший досвід діяльності кредитних кооперативів показав, що організації системи Райфейзена мають значний недолік, якого неможливо позбутися – локальність. Цей фундаментальний райфейзенівський принцип прирікав кооперативи на територіально обмежений характер діяльності та малий розмір, внаслідок чого кредитні кооперативи, особливо на початковій стадії свого розвитку, зустрічалися з двома головними проблемами.

1. **Перша проблема** виникала тоді, коли попит на кредити перевищував суму коштів, які мало товариство, і темпи зростання цих коштів відставали від зростання попиту на позики. Дрібне товариство, таким чином, страждало від хронічної недостатності грошових коштів. Подібна ситуація досить характерна для більшості молодих, недавно створених кооперативів, які ще не встигли зміцніти. Звичайно, на початку діяльності такі товариства мають незначну суму коштів, не мають резервів і, що найголовніше, ще не мають необхідної довіри з боку потенційних членів-вкладників, у зв'язку з чим зростання вкладів протягом певного часу проходитиме досить повільно. Тому за недостатності коштів та за великого попиту на позики кредитний кооператив був змушений вибрати один з таких варіантів своїх дій:

- повністю задовольнити попит окремих позичальників, відмовивши при цьому іншим;
- надати позики всім позичальникам, але в менших, ніж їм потрібно, розмірах;
- записати всіх позичальників у чергу і надавати кредити згідно черги;
- позичити десь гроші, аби задовольнити попит своїх членів на позички.

Звичайно, найкращим для кредитного кооперативу міг би бути останній варіант.

2. **Друга проблема** виникала тоді, коли в окремі періоди кредитний кооператив мав надлишок коштів і незначний попит на позики. Така ситуація часто виникала у солідно поставлених кредитних товариствах, які працюють довгий час і користуються великою довірою серед населення. Вони збирали вкладів більше, ніж могли розмістити у позички. Ця призводило до того, що такі зайві гроші, особливо коли вони залучені під певні відсотки (у вигляді зовнішнього кредиту або вкладів членів на рахунки в товаристві), були джерелом збитків для кооперативу, бо за ці "непрацюючі" гроші все одно необхідно було виплачувати відсотки. Тому в подібній ситуації кредитний кооператив міг вибрати один із таких варіантів:

- використати ці кошти не за їхнім головним призначенням (не на надання позик), інвестувавши в дохідні цінні папери;

- застосувати банківський метод "вигнання вкладів", який полягає в сильному зниженні відсотків, що виплачуються по вкладах;
- позичити їх надійному зовнішньому позичальникові.

Два перших варіанти є до певної міри ризикованими для кооперативу. В одному випадку можна втратити гроші або "заморозити" їх на довгий термін, у другому – можна повернути не тільки зайві, а й втратити необхідні для обігу кошти. Найкращим виходом для кооперативу міг би бути останній варіант.

Розглянуті проблеми водночас зустрічалися в багатьох товариствах, тому закономірно постало питання організації системи фінансової взаємодопомоги між кредитними кооперативами: коли в одних кредитних товариствах проблему створюють тимчасові надлишки грошових коштів, вони можуть бути використані в тих кооперативах, які відчують тимчасову потребу в додаткових коштах. Крім цього, об'єднання може відкрити перед кооперативами інші можливості, яких кожне окреме кредитне товариство самостійно отримати не може. У зв'язку з цим виникла думка про поширення кооперативної ідеї самодопомоги шляхом взаємодопомоги із окремих осіб на кооперативні товариства: "Те, що не під силу одній людині чи одному господарству, легко досягається їхнім об'єднанням у товариство; те, що не під силу одному товариству – доступне їхньому об'єднанню". Так виникла ідея створення цілої системи кооперативного кредитування, основними елементами та базисом якої були кредитні товариства.

Райфайзен чудово розумів необхідність об'єднань кооперативів і з самого початку своєї кооперативної діяльності почав роботу в цьому напрямку. Результатом цієї роботи стало створення в 70-х роках XIX ст. у м. Нейвід, де він провадив свою кооперативну діяльність, двох центральних об'єднань для сільських кооперативів: Союзу сільських товариств – об'єднання для виконання різних нефінансових завдань сільської кооперації та Сільськогосподарської Центральної кредитної каси – банку для первинних кредитних кооперативів, що створювався з метою вирівнювання попиту та пропозиції грошей і встановлення зв'язку між окремими кредитними товариствами та грошовим ринком.

Райфайзенівський союз сільських товариств був центром, навколо якого об'єднувались райфайзенівські товариства. Ця організація не мала на меті безпосередніх господарських цілей і повинна була стати духовним центром всієї системи райфайзенівських товариств. Крім цього, Союз виконував і деякі інші функції: при ньому був ревізійний відділ, який здійснював ревізію товариств, та страховий відділ, який виконував функцію посередника між товариствами і страховими компаніями. Союз представляв райфайзенівську кооперацію у відносинах з державними органами.

Нейвідська Центральна каса була створена в 1876 році⁵⁴ для проведення операцій по забезпеченню членів каси необхідними грошовими коштами, прийняттю від них вкладів та наданню різноманітних банківських послуг. Засновниками каси були близько 30 товариств. Членами Центральної каси могли бути тільки кредитні товариства, але не всі, а лише ті з них, що чітко дотримувались райфайзенівських принципів. Каса обслуговувала лише своїх членів. Крім банківських операцій каса сприяла також і іншим операціям товариств – закупівлі засобів виробництва та продажу сільськогосподарської продукції. У 1895 році⁵⁵, коли кількість товариств-членів каси сягнуло 1850, були відкриті три перші відділення в різних районах Німеччини, які стали центрами, що координували діяльність товариств цього району. Протягом трьох років кількість відділень досягла 12. Основним завданням відділень каси було регулювання розподілу грошових капіталів між окремими товариствами району. Директори відділень разом з головним директором складали правління Центральної каси. Структуру райфайзенівської системи кооперативного кредиту можна представити таким чином, як на малюнку (Мал. 5).

Кредитні товариства Райфайзена разом із своїми двома центральними організаціями створювали міцну, ефективно діючу систему фінансової самодопомоги селян. Ця система була дуже централізованою. Як відзначає А.Н. Анциферов, "принцип централізації був доведений до крайніх меж. Керування банком (Центральною касою. – Прим. авт.) було довірено одній особі, яка поєднувала в собі обов'язки директора центрального банку та голови (генерального директора) Райфайзенівського союзу... Нові відділення не мали самостійності, керувалися з центру і мали таку ж саму структуру управління – на чолі відділення стояла людина, яка поєднувала свої функції банкіра з керуванням провінційним відділенням союзу"⁵⁶.

Основою на райфайзенівських принципах, кредитні товариства не могли успішно розвиватися без вступу та користування послугами центральної каси, в якій вони мали можливість розміщувати тимчасово вільні кошти і отримувати кредити на вигідних умовах. Таким чином, життєва необхідність змушувала кожне кредитне товариство вступати до центральної каси, вийти із якої для товариства було майже неможливо⁵⁷ (товариство мало право на вихід, але його самостійна діяльність була приреченою. – Прим. авт.).

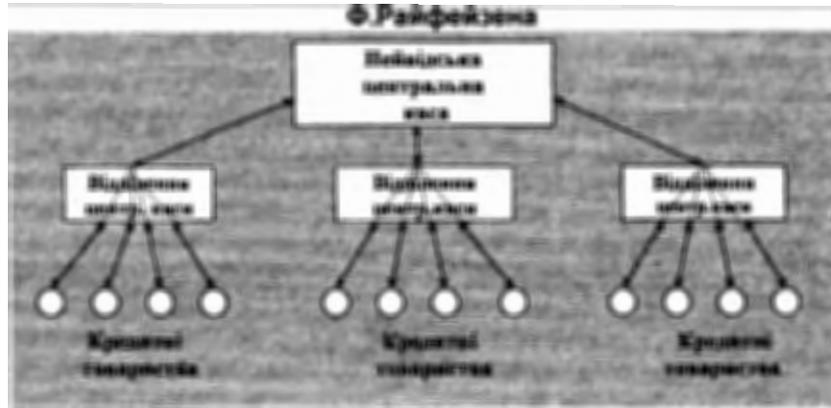
⁵⁴ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. – Пг.: Книгоиздательство кооперативной литературы "Мысль", 1919. с.44.

⁵⁵ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. – М.: Экономика, 1989. – С.248.

⁵⁶ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. – Пг.: Книгоиздательство кооперативной литературы "Мысль", 1919. с.50.

⁵⁷ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. – М.: Экономика, 1989. – С.249.

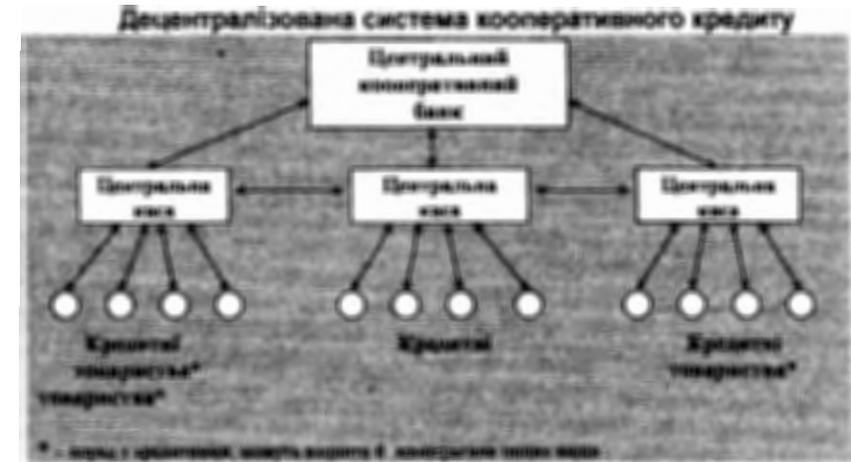
Централізована система кооперативного кредитування

В основі закладеної Ф.Райфайзенем системи фінансової самопомогі селян, лежали запропоновані ним принципи організації кредитного товариства, описані в попередніх параграфах. Ці принципи вважались обов'язковими та недоторканими для всіх організацій системи. Вони були незаперечними догмами, які не могли змінюватися і визнавались обов'язковими для всіх товариств, що входили до райфайзенівського союзу та Центральної каси.

У цей самий час в Німеччині почали виникати кредитні товариства так званого офенбахського типу, про особливості яких ішлося в попередньому параграфі. Ці товариства були різновидами райфайзенівських організацій і в своїй основі мали райфайзенівські принципи, але, на відміну від "чистих" райфайзенівських товариств, вони допускали, у випадку необхідності, можливість відхилення від окремих принципів Райфайзена (наприклад, від принципу безоплатності роботи правління, принципу необмеженої відповідальності та ін.), виходячи з особливостей кожного конкретного товариства. Через це такі товариства не могли бути членами райфайзенівського Союзу та Центральної каси. Тож вони створили своє об'єднання – Імперський союз сільськогосподарських товариств, який згодом став міцною, розвинутою організацією товариств різних видів (кредитних, збутових, закупівельних, переробних та ін.). Саме життя підказало товариствам офенбахського типу варіант вирішення їхніх проблем, пов'язаних з локальним характером діяльності. Кредитні товариства самостійно створили трьохрівневу систему кооперативного кредитування. Перший рівень, який складає основу, фундамент усієї системи, – місцеві кредитні товариства; другий рівень – союзні каси, які ще називаються центральними, обласними чи районними; третій рівень –

центральний кооперативний банк. Схематично ця система може бути зображена таким чином (Мал. 6).

Центральні каси, фактично були кооперативами кооперативів, виконували банківські операції і мали такі завдання:

1. Головним завданням центральних кас було **забезпечення переливу (переміщення) вільних обігових коштів між самостійними товариствами**. Механізм правильно поставленої центральної каси чудово був пристосованим для цього завдання, оскільки в межах району діяльності центральної каси завжди були, з одного боку, розвинуті товариства, які мали достатньо тимчасово вільних коштів, а з іншого – молоді та слабкі товариства, що потребували додаткових коштів для своєї діяльності. Перші могли покласти свої кошти в центральну касу у вигляді вкладу, другі – отримати необхідні їм кошти у вигляді кредиту.

2. Другим завданням центральних кас було **залучення сторонніх коштів у систему кооперативного кредитування**. Центральна каса оперує не тільки коштами товариств, а й приймає вклади від сторонніх осіб. Крім цього, центральна каса як більша установа, котра до того ж зазвичай була розташована в місті, могла позичати гроші у банку на кращих умовах, ніж окремі товариства.

3. Третім завданням центральних кас був **вплив на величину відсотків по позиках, забезпечення його стабільності за рахунок згладження коливання попиту на кредити**. Цього не могло зробити кожне окреме товариство.

4. Четвертим завданням центральних кас було **обслуговування не тільки кредитних товариств**. Каси сприяли становленню кооперативного

кредиту взагалі. До складу центральних кас могли входити та користуватись їхніми послугами і кредитом різноманітні нефінансові кооперативи (постачальницькі, збутові, допоміжні та ін.). Кредитуючи їх, центральна каса допомагала їм, а отже сприяла розвитку всього кооперативного руху на своїй території.

Таким чином, завдяки механізму центральних кас кооперативний кредит ставав доступним, дешевим та набував великого поширення. Але, крім цього, центральні каси давали змогу використовувати різноманітні інструменти банківської техніки, які полегшували та прискорювали грошовий та кредитний обіг, – інкасові операції, система оплати й заліку чеків, переказ грошових коштів та ін.

Структура управління центральних кас повністю відповідала структурі управління товариств⁵⁸. **Центральні каси були кооперативами кооперативів.** Вони були юридичними особами, самостійними, незалежними кооперативними установами. Членами центральних кас були кооперативні товариства різних видів. Вищим органом управління центральної каси ставали загальні збори, на яких кожен член мав один голос. Безпосереднє ведення справ доручалося правлінню, яке діяло під контролем та керівництвом спостережної ради, а їхній склад обирався на чергових загальних зборах. Кожен член мав брати участь у формуванні основного капіталу каси шляхом придбання хоча б одного паю і мав брати на себе додаткову відповідальність, обмежену певним кратним відношенням до суми придбаних паїв. Кількість придбаних паїв та розмір відповідальності слугували основою для визначення максимальної суми кредиту, яким може скористатися член каси.

Центральні каси діяли виключно як банківські установи і самостійно ніяких товарних операцій не провадили (для цієї мети у складі союзу були організовані спеціальні місцеві та центральні закупівельні товариства, а також товариства по збуту).

Центральний кооперативний банк був створений тому, що центральні каси часто не могли достатньо ефективно виконувати свої функції через виникнення подібних проблем, з якими стикалися кредитні товариства (коливання попиту та пропозиції грошових ресурсів). Центральні каси виконували свої функції у межах певної порівняно вузької території, на якій все ж відчувалися деякі територіальні коливання попиту та пропозиції грошей. Ефективне "вирівнювання" цього коливання було можливим лише в національному масштабі. Тому встановлення постійного зв'язку між центральними касами набувало важливого значення. Такий зв'язок встановився через механізм центрального банку. Крім того, цей

⁵⁸ Анциферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: изд-во "Союз" Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – С.91.

банк налагодив зв'язок між усією системою кооперативного кредиту та національним грошовим ринком.

Як зазначає А.Н.Анциферов⁵⁹, Центральний кооперативний банк Імперського союзу був створений у формі кооперативного товариства, мав змінний капітал, що складався із паїв вартістю 2000 марок кожний. Придбання паю тягло за собою десятикратну відповідальність і право розраховувати на кредит у сумі не вище 100 тис.марок. Максимальна кількість паїв для одного члена була визначена в 50, звідси максимальна відповідальність – 1 млн., і максимальний кредит – 5 млн. марок. Органи управління будувалися за звичайною схемою: правління та рада, які обирались загальними зборами.

На відміну від системи кооперативного кредитування Райфайзенівського союзу, система Імперського союзу була побудована на принципі децентралізації. Повна самостійність місцевих товариств зовсім не порушувалась їхньою належністю до союзної (провінційної) каси. Товариства самі, самостійно створювали свою союзну касу, до якої відкривали доступ усім товариствам даного регіону і самі ж управляли нею через загальні збори, що складалися з їхніх представників і через вибрані загальними зборами органи управління: правління та раду. Так само заснування нового центрального банку зовсім не відбивалося ні на самостійності союзних кас, ні на їхніх правах стосовно самоврядування. Союзні каси самі створювали центральний банк як установу третього рівня із спеціальними функціями і самі управляли ним. У відповідності з головним принципом децентралізації, було здійснено й повне відокремлення союзних кас і центрального банку від ревізійних союзів та центрального Імперського союзу. Директори та керуючі справами союзів не входили до складу адміністрації кас. Президент Імперського союзу брав участь у засіданнях ради Імперського банку лише з правом дорадчого голосу.

Такими були основні типи об'єднань сільських кредитних кооперативів райфайзенівського типу. Що стосується міських ощадно-позичкових товариств Шульце-Деліча, то вони, на думку М.І.Туган-Барановського, "...взагалі не мають значної потреби в об'єднувальному центрі. В той час, як кредитні товариства райфайзенівського типу для свого успіху неминуче потребують центральних установ, які об'єднують в собі великі групи цих товариств, шульцевські народні банки тільки дуже незначною мірою відчують потребу в такому об'єднанні. Більшість із них стоїть настільки міцно, що легко отримують потрібний кредит у будь-якому банку, як солідні та надійні клієнти. Певною мірою тут ще діє й інша причина: сам Шульце та його послідовники завжди ставилися з певною недовірою до міцного

⁵⁹ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. – Пг.: Книгоиздательство кооперативной литературы "Мысль", 1919. – С.63–64.

господарського об'єднання окремих народних банків, остерігаючись, щоб таке об'єднання не призвело до послаблення їхньої самостійності⁶⁰.

Отже, у минулому в Німеччині виникли і до певного часу паралельно розвивалися дві діаметрально протилежні системи кооперативного кредитування – **централізована та децентралізована**. Моделі цих систем стали класичними і поширились по всьому світові, набуваючи в кожній країні певної специфіки, викликані особливостями національного законодавства та іншими факторами. Але в кожній країні перед кредитними кооперативами чи державними органами, які регулювали діяльність кредитної кооперації, завжди стояв вибір, яку з двох класичних систем взяти за основу національної системи організації кооперативного кредиту. Кожна з них мала свої позитивні сторони та недоліки.

Головна ознака централізованої системи кооперативного кредитування та, що пайовиками та клієнтами центрального кооперативного банку є місцеві кредитні товариства. Між установами першого і третього ступеню встановлюється прямий зв'язок: центральний кооперативний банк обслуговує безпосередньо низові кооперативні товариства та регулює переміщення коштів між ними. Якщо внаслідок численності місцевих кооперативів та їхньої віддаленості від центрального кооперативного банку виникають труднощі у безпосередніх стосунках, то центральний банк створює місцеві відділення свої структурні підрозділи. Таким чином, низові кооперативи можуть користуватись послугами єдиної організації, що діє в усій країні. За цим принципом був побудований Райфайзенівський центральний кооперативний банк (Нейвідська Центральна каса).

Позитивними сторонами централізованої системи є: створення єдиної системи (єдині стандарти, фінансова політика, професійне управління та ін.), менші витрати на її утримання, збільшені фінансові можливості системи. Але ця система має один головний недолік: розбудова централізації вище певних меж може призвести до самознищення системи в цілому та виникнення багатьох проблем в основних її елементів – первинних кооперативів. Таку крайню ситуацію, яка виникла в минулому у німецькій централізованій системі Райфайзена, описує А.Н.Анциферов: "Принцип централізації доведений тут до крайніх меж і доходить майже до абсурду. Замість колегії, вільно обраної пайовиками банку, створена якась дивна диктатура єдиного голови, який керує не тільки банком (мається на увазі кооперативний банк Райфайзенівського союзу. – Прим. авт.), а й задає тон і напрямок усій багатогранній діяльності величезного союзу. Зрозуміло, що невдалий вибір такої особи здатний призвести до великих та важких ускладнень, які обов'язково відобразяться і на функціонуванні

кооперативного кредиту, і на всій діяльності Союзу, що й мало місце у райфайзенівській організації кілька років тому. Вибрати ж людину, яка поєднує в собі достатній досвід та спеціальні знання у банківській сфері із знаннями, енергією і талановитістю, що є необхідними для керівництва великим кооперативним союзом, надзвичайно важко. Якою б не була обдарованість цієї особи, у однієї людини просто не вистачить фізичних сил, аби підняти на свої плечі такий подвійний тягар і нести його з честю⁶¹. Ще одним суттєвим недоліком централізованої системи є значна віддаленість центру від первинних кооперативів.

Децентралізована система кооперативного кредитування, навпаки, передбачає організацію незалежних і самостійних "кредитних кооперативів для кредитних кооперативів" (так званих центральних кас кооперативного кредиту). Ці каси створюють центральний кооперативний банк, є його пайовиками та клієнтами. Таким чином, зв'язок між установами першого та третього рівня здійснюється через установи другого рівня

Позитивними сторонами цієї системи є певна автономність, демократичність, мобільність, територіальна близькість до первинних кооперативів.

Між вказаними двома класичними системами можливі різноманітні перехідні та змішані форми. Наприклад, з одного боку, пайовиками та клієнтами центрального кооперативного банку можуть бути організації першого та другого рівня, з іншого, – банк може мати свої відділення в тій місцевості, де створені центральні каси.

Історія двох класичних німецьких систем кооперативного кредитування свідчить, що завдання може бути вирішеним як при централізованій, так і при децентралізованій системі. Це підтверджує і сучасний зарубіжний досвід, наприклад, Канади, де система кооперативного кредиту є децентралізованою, а в канадській провінції Квебек – централізованою.

Питання про вибір системи має вирішуватися в залежності від конкретних умов кредитно-кооперативного руху кожної країни. За рівності всіх інших умов, центральний кооперативний банк, який опирається на самостійні об'єднання кредитних кооперативів (центральні каси), тобто, побудований на основі децентралізованої системи, безперечно, за своїм духом та структурою буде ближчим до чистого типу кооперативної організації і тому буде міцнішим. Кооперативний банк, побудований на основі централізованої системи, завжди містить в собі небезпеку надмірного розвитку централістичних тенденцій, що може призвести до повної або часткової втрати незалежності та автономії кооперативними організаціями. Але, за певних умов (недосконалість кооперативного

⁶⁰ Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации/ Предисл.,коммент.: Л.А.Булочникова и др. – М.: Экономика, 1989. – С.364–365.

⁶¹ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. – Пг.: Книгоиздательство кооперативной литературы "Мысль", 1919. – С.51–52.

законодавства, недостатній професіоналізм працівників кредитних кооперативів та ін.), централізована система може бути ефективною.

У різних країнах, в залежності від особливостей національного законодавства, елементи системи кооперативного кредитування третього та другого рівнів – центральний кооперативний банк і центральні каси – створюються як господарські товариства чи "кооперативи кооперативів". Але, незалежно від юридичної форми, у більшості країн вони дотримуються кооперативних принципів. У багатьох країнах ці організації системи кооперативного кредиту обслуговують не тільки кредитні, а й кооперативи інших видів, стаючи "банками для всіх кооперативів".

Отже, ми розглянули можливі варіанти системи кооперативного кредитування, яка є важливою складовою всієї системи кредитної кооперації (Мал 7). Для повного, цілісного розгляду останньої необхідно зупинитись ще на одній її складовій – системі союзів (асоціацій, спілок та ін.) кооперативів.

Як було показано вище на прикладі Німеччини, система кооперативного кредиту була тісно пов'язана із системою кооперативних союзів, які в Західній Європі часто називалися ревізійними. Союзи кооперативів могли бути різних рівнів (залежно від території, на яку поширювали свою діяльність) та різних видів (для кожного окремого виду кооперативів – кредитних, споживчих, сільськогосподарських та ін., або універсальні, що об'єднували різні види кооперативів).

Союзи кооперативів були самостійними об'єднаннями. Вони, як правило, не вели ніякої фінансової чи іншої господарської діяльності, а створювались для забезпечення вдосконалення внутрішньої діяльності кредитних кооперативів та для пропаганди кооперативної ідеї. Тому їхня робота була надзвичайно важливою для успіху чисто господарської діяльності кожної кооперативної організації.

Законодавством окремих країн було передбачено обов'язковість щорічних перевірок (ревізій) фінансово-майнового стану кредитних кооперативів. Часто ця функція покладалась на національні союзи кредитних кооперативів, і їхнім завданням ставало проведення систематичних ревізій (звідси й назва – "ревізійні союзи") всіх кооперативів, що входили в союз. Висновки офіційних ревізорів союзу приймалися державними органами. Якщо під час ревізій виявлялись недоліки в роботі кредитного кооперативу, ревізор союзу завжди радив кооперативу, як їх усунути та налагодити правильну роботу.

Крім ревізій, на союзах лежав ще цілий ряд інших відповідальних сфер кооперативної роботи:

- організація та ведення ревізій;
- інструкторсько-консультаційна робота;
- організація кооперативної статистики;

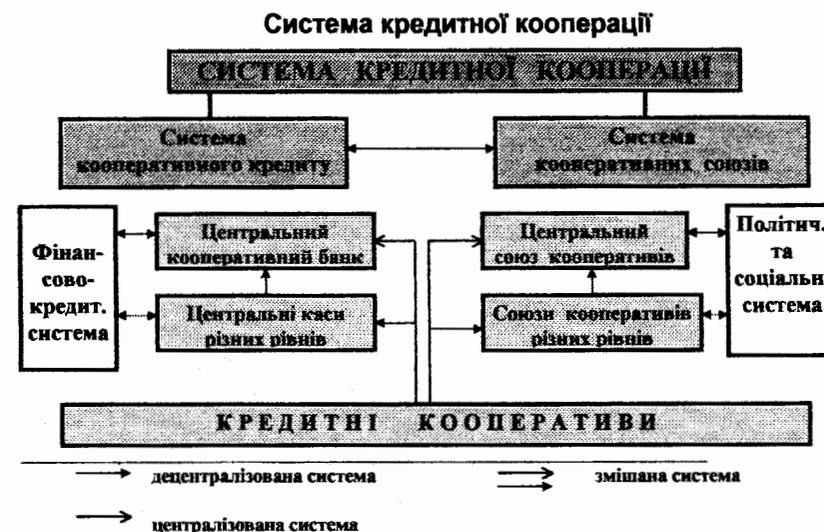
- пропаганда кооперативних ідей шляхом випуску періодичних та неперіодичних видань, організації курсів, лекцій, читань, бібліотек, виставок і т.д. (культурно-просвітня робота);

- представництво кооперативів та захист їхніх інтересів перед державними органами;

- підготовка й організація кооперативних з'їздів та виконання їхніх доручень і постанов.

Таким чином, система кооперативного кредиту забезпечувала фінансові, а система кооперативних союзів – організаційно-професійні умови розвитку кредитних кооперативів. Разом – ці дві системи відігравали важливу роль у становленні всієї системи кредитної кооперації кожної країни.

Мал.7.

АФОРИЗМИ ПРО КООПЕРАЦІЮ

1. Ми всі створені для взаємодії, як ноги, руки, очі.

Марк Аврелій (121-180) – римський державний діяч і філософ.

2. Окрема людина слабка, як покинутий Робінзон, тільки у спілці з іншими вона може зробити багато.

Артур Шопенгауер (1788-1860) – німецький філософ-ідеаліст.

3. Люди спільно можуть звершити те, чого не в силах зробити на одинці! Єднання розумів і рук, зосередження їх сил може стати майже всемогутнім.

Даніель Уебстер (1782-1852) – американський державний діяч.

4. Спільна праця запалює в людях таку завзятість звершення, якої вони рідко можуть досягти на одинці.

Ралф Уолдо Емерсон (1803-1882) – американський філософ і поет.

5. Кооперація – це добровільне об'єднання людей, які вірять, що об'єднання зусиль є дорога до спільного блага.

Джон Грей (1854-1912) – англійський кооператор.

6. Жодна значна робота людей не була здійснена і не може бути здійснена без активної співпраці (тобто кооперації) багатьох розумів і рук, спільно працюючих для загальної мети.

Едуард Ванситарт Ніл (1810-1892) – англійський кооператор.

7. Кооперацію слід собі уявляти не у вигляді підйомного крана, ... а у вигляді драбини... Ті, що піднялися наверх, протягують руку тим, хто знаходиться внизу...

Шарль Жід (1847-1932) – французький вчений і кооператор.

8. Кооперація – величезна культурна спадщина, якою потрібно дорожити і користуватися.

Володимир Ленін (1870-1924) – вождь міжнародного комуністичного руху.

9. Всіми визнається самопомога і кооперація, які є вічною істиною.
Луїджі Луццаті – італійський кооператор.

10. Величезними силами для вдосконалення людства служать віра, тверезість, освіта і кооперація.

Джон Мітчел.

11. Кооперація заснована на великій, справжнє демократичній ідеї братерського єднання людей іц на народній самодіяльності, є певна провідна зоря до економічного і духовного відродження рідного краю і народу...
Микола Левитський (1859-1934).

12. Метою нашого кооперативного руху є не тільки економічне визволення народних мас..., але також передусім культурний, моральний і цивілізований розвиток об'єднаних членів.

Остап Луцький (1883-1941).

13. Кооперація стала до боротьби за найвищий морально-етичний ідеал всього людства – за правду.

Андрій Качор (1908-1992).

14. Кооперація – це наче школа солідарності, братерства, самопомоги, соціальної справедливості, громадської дисципліни і національної єдності.
Ярослав Пришляк (народився в 1911 р.).

15. Деякі гуртові (колективні) порядки, освячені звичаєм, є глибоко заховані в самім житті народу.

Федір Щербина (1894-1937).

16. В об'єднанні власних сил дійдемо до правди і краси...

Юліян Павликовський (1888-1949).

17. Кооперація – це не тільки економічна самоціль, ні навіть виключно економічний засіб, а й громадсько-виховна система.

Ілля Вітанович (1899-1973).

18. Кооперація має створити вільну людину і це є її найвище завдання...

Кость Паньківський (1855-1915).

19. Розвиток кооперації й розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим...

Борис Мартос (1879-1977).

20. Спільництво це є ціла система соціальних думок і ідей, це є певний одноцілий світогляд економічний, просвітній і суспільний.

Лев Когут (1878-1947).

21. Кооперація – це найбільш органічний вияв господарської самодіяльності українського населення

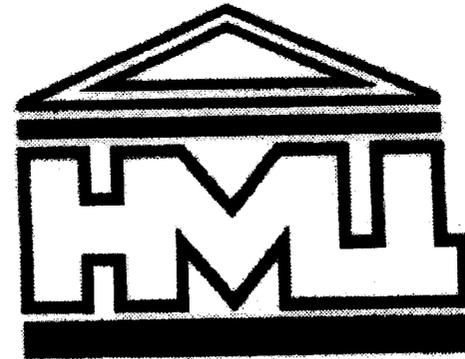
Кость Мацієвич (1874-1942).

22. Чим більше розвивається кооперація, тим більше вона захоплює життя і в шир, і в глиб, і тим швидша її течія.

Микола Баллін (1829-1904).

23. Мета кооперації йде в безконечну далечінь...

Михайло Туган-Барановський (1856-1919).

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНОЇ АСОЦІАЦІЇ КРЕДИТНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ

спільно з Канадською Програмою розвитку кредитних спілок
України та при підтримці Організації Об'єднаних Націй

здійснює навчання, методичні розробки,
консультування та соціометричні дослідження для
кредитних спілок України

**Наша мета - професіоналізм нової генерації
українських кооператорів**